БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политика-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 160 (15380) ◆ 1994 чылдың октябрь 5, среда ◆ Ат салган шагы 02.00. Садар өртээ 150 рубль.

СОСНОВКАНЫҢ ШӨЛДЕРИНДЕ АЖЫЛ-ИШ

ҮШ ОҢГАР ДОЛГАН

Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында сенаж салыры элээн шуудаан. Ажыл-агыйның № 1 бригадазының 220 га шөлүнде чангыс чылдыг тараа холумаан тараан. Оон дүжүдү бир гадан 90 центнер чедип турар. Ажаалданы дооскан болгаш 3469 тонна сенаж салдынган. Кара-Сугда үш сенаж оңгарларының долганы ол.

Сенаж салырында үш «КПИ» комбайннар бар, башкарыкчыларында Иван Доржукай, Владимир Чүлдүм, Олег Манчимаа олар. Ногаан масса сөөртүлгезинде доктаамал быжыглаттынган чолаачылардан Андрей Хуваа, Юрий Дежнев, Сергей Лыков оларны бригаданың агроному Николай Чаш-оол чоргаарал-биле адаар болду.

АЖААЛДА

Ол-ла бригаданың тараа ажаар шөлү 1600 га.

— Баштайгы тавычалай кестирген көк-тарааның дүжүдү эки болган — деп, Николай Биче-оолович чугаалады. 176 га көк-тарааның тавычалааш, оон 109 газын бастырып алган. Дүжүдү 1 гадан 16,5 центнер чедип турар. Тавычалай кезер комбайннарда Иван Сивков, Валерий Жидков олар эки ажылдап турарын бригадир Михаил Михайлович Горбунов мактаар болду.

ДОРТ КЕЗИЛДЕЖЕ

Баштайгы дорт кезилдеже тараажылар каш хонук бурунгаар кирипкен. Ол үеним дургузунда «тулунская-12» деп сорттун 70 га кызыл-тазын кескен. Дорт кезилдеде тос комбайн ажылдап турар.

ДУЗАЛАЖЫП КИРИПКЕН

Бригаданың тараа ажаалдазынга Бай-Хаактын хлеб заводунуң бир комбайны, оон башкарыкчызы Андрей Ериков, Төөн-Хемчик кожуучдан база ийи комбайн мында дузалажып чедип келген.

— Дузалажып чедип келген комбайнерлерни черле борта адаза эки — деп, Михаил Горбунов чугаалады. — Оларның аттары бо: Андрей Дуганчы — ол чааскаан, эш чок келген, а ийиги комбайнда ийи комбайнер бар. Улуг комбайнер — Родион Оржак, оон дузалакчызы Игнатий Иргит эрестиг ажылдап кирипкеннер.

А бригаданың бодунуң комбайнерлери Михаил Оюн, Василий Шивит-Хуурак олар дузалажып чедип келген эш-өөрден каяа чыда каар, база-ла эки ажылдап турарлар.

ЧЕТЧЕ КЕЛБЭЭН

Ажыл-агый бо чоокта чаа ийи комбайн садып эккеп алган. Оларның бирээзин үш дугаар бригадаже берипкен, а бирээзин бисте берип каан — деп, Михаил Горбунов чугаалады. — Ынчалза-даа мотовило быжыглаар ээрилдери четче келбээн, ынчангаш даарта Кызыл кирип, ону сураглаарым ол — диди. Ынчанмайн канчаар, хайыраан чаа комбайн турар эвес. А үш дугаар бригадага берген комбайн ажылдай берген, артык кезектери четче бар болган.

ПОВАРЛАРНЫ МАКТААН

Бригаданың улуг повары Мария Оюн бо удаада бригадада чок болду. Ынчангаш оон дузалакчызы Аниса Чамбый-оол-биле ужураштым. Бригадада аъш-чем четчир болду. Оларның чемгерип турар механизаторлары 30 кижи ажып турар. Акша-төгерик өйшаанда төлеттинмес үве болганда, ниити даңзы езугаар чемненип турарлар.

— Черле ынчаш дүштеки чемниң өртээ кайы хире боордур?— деп сонуургап айтырарымга ол мынчаар харыылады:

— Механизаторларны дүштеки, кежээки чем-биле чемгерип турар бис. Дүштеки чемниң өртээ ниитизи-биле 800 рубль хире боор.

— Аниса Болат-ооловнанын поварлаан стажы эвээш-даа бол, чем кылыры кончуг шынарлыг, бистиң механизаторларывыс оон ажылын аажок үнелээр улус үве — деп, Николай Биче-оолович мактай тыртып кагды. Ынчанмайн канчаар, чем амданныг-ла болза, ону черле мактаар ужурлуг.

КАҢНАКЧЫ

Валентин Санчи-Караевич Бумба шериг албаны эрттирип турган каннакчынын мергежилин чедип алган. Ол шеригден келгеш-ле «Революцияның чалбыжы» совхозка каннакчылап турган, бо ажылагыйда ам беш дугаар чыл ажылдап турары ол. Оон ажылын бригадири-даа, агроному-даа аажок мактаар болду. Мээн аная чеде берген үемде, Валентин Бумба бир комбайнның үрелген кезектерин чыпшыр каннап чыдыр. Оон-биле чугаалажыр-дыр деп бодаарымга-даа чай чок хире боорга, чүгле каннакчының мергежилин каяа чедип алганын айтырып алганым ол.

Савый-оол ООРЖАК.

Бөгүн — Делегей башкыларының байырлалы

В. ХӨВЕҢМЕЙ: «Өөредилгеже салган акша-хөреңги кажан-даа халас барбас»

Бөгүн, 1994 чылдың октябрь 5-те, делегейниң башкыларының профессионал байырлалы. Өөредилге чылының барык эгезинде бо байырлал өөрүшкү-биле кады сагыш човаашкынны оттуруп турар. Республиканың школаларында бөгүнде байдал дугайында интервьюну ТР-ниң өөредилге яамызының сайыды Валентин Байкараевич Хөвеңмей бистиң корреспондентивиске берген.

— Валентин Байкараевич, өөредилге чылының эгелээни-биле болгаш Башкылар хүнүн таварыштыр байыр чедирип олур мен! Бо чылдан эгелеп Башкылар хүнүн моон мурнундагы ышкаш айнын баштайгы дыштаныр хүнүнде эвес, а бир доктаадып каан тускай хүнде демдеглээр дээн дугайын каксы тайылбырлап берип көрүнерем!

— Ийе, бо чылын Башкылар хүнүн бир дугаар делегейниң башкылар хүнү кылдыр Каттышкан Нациялар Организациязының доктаатканын езугаар демдеглээр бис. Октябрь 5-тин хүнүн байырлал хүнү кылдыр чарлаан. Ол КНО-нун чарлап айыткан хүнү болур. Ынчаларга бистин школалар коллективтери боттарынга эптиг хүнде демдеглеп эрттирип болур. Хоорай школалары октябрь 5-те байырлаар деп турар. Чамдык октябрь 2-де байырлаан школалар-даа бар чорду. Башкылар хүнүн делегей чергелиг байырлал кылдыр чарлаандаа болза, ол дыштаныр кызыл хүн эвес болур. Ынчалза-даа база-ла башкылар коллективтеринин кандыг-бир класстан дашкаар ажылдар чорудар азы өске-даа хостуг хүнү-биле солуштуруп, дыштаныр хүн кылгаш байырлап болур.

— Сөөлгү чылдарда школаларда болгаш өске-даа өөредилге черлеринде дыка хөй ажыктыг болгаш солуун чаартылгалар чоруттунуп турар болгай. Ынчааргa эде тургустунуушкун мурнунда турган школа-биле бөгүнгү школаның кол ылгалы үүдел?

— Башкыларның шаандагы хоругдаашкыннарындан хосталганында. Дыка хөй башкылар мооң мурнунда ажылынга ажыглаарындан дидинмейн чораан үүлдерин боттандырып эгелээн. Бодунун езулуг башкы болур талантызын сайзырадып чадап чораан башкылар ажыл-агыйжы хосталганы алган деп болур. Ылангыя улусчу педагогиканы төпшээрээнинин соонда, башкылар хей-зэт киринщкинниг ажылдап эгелээн. Дыка хөй онзагай солун кичээл программаларын саналдап турар апарган.

Башкы ажылы дээрге чогаадыкчы ажыл-ла болгай. Ынчангаш мындыг тура-сорук көдүрлүүшкүнү кончуг ажыктыг болуп турар.

Экономиктиг байдал бергедээнинин ужун барык школа бүрүзү немелде акша-төгерик ажылдап аар, бодунга херек үүлдер садып алыр сорулга-биле мал, чер ажылы кылып турар апарган. Бо чорук өөреникчилерни ажылга чаңчыктырарынга база салдар чедирип турар. Дилеиип олурарының орнунга боду хөделип туруп садып ап болур үве-дир дээрзин өөреникчилер база көрүп-ле турар болгай. Чижээлээрге, Төөн-Хемчик кожуунда Тере-Хая школазы бо чылын 20 млн. рубль акша ажылдап алган болгаш Төөн-Хемчиктин, Өвүрнүң уруглар албан черлерин ногаа-биле хандырган дугайында дыннадыг бо хүнде менде бар. Директору Резеда Тас-ооловна. Эрткен чылын база бодунун күжүүбиле автобус садып алган улус, бо чылын база бир херек үүлдү садып алырлар боор.

Бо-ла ажылдаан акшаларын эки дээн башкыларга, өөреникчилерге шаннаддар тыпсырынга база ажыглап турар. Төөн-Хемчиктин Бора-Тайга школазының (директору Валентина Доругбаевна Ондар) өөреникчилери «Океан» лагерьге дыштанып четкеш келдилер. Фольклор ансамбли тургузуп алгаш чораан улус. Оларның оюнун аажок сонуургаан чорду. Ынчангаш келир чылын халас кээп дыштанырынче ол уруглары чалаан. Бис үүгле оруунун өртээн төлээр болган бис.

— Школаларнын боттары акша ажылдап ап, машинатехника садып ап, ылангыя немелде шаңнал тыпсып турары өөрүнчүг, мактанчыг-дыр. Ынчаарга ажылдап алган акшазы-биле тускай класс дерилгелери, компьютерлер садып ап турар школалар бар бе?

— Чок.

— Байырлал таварыштыр доостурган өөреникчилериниң хөй кезии дээди өөредилге черлеринче улаштыр өөренип алыры-биле кирип ап турар билиинин деннели бедик школаларны адап, мактаары артык эвес боор...

— Ак-Довурактың № 1, Шагаан-Арыгның, Чадаананың, Бай-Хаактың, Туранның, Сарыг-Септин болгаш Кызылдың школаларын бүзүрелдин-биле адап болур. Көдээ суурларда школалар талазы-биле байдал нарын. Ада-иелер уругларын быжыг билиглиг кылдыр өөредип алырынга чугулазын биле берген. Ынчангаш колдуунда кожуун азы Кызыл школазынче чорудар апарган. Кызылдың суг өөреникчилериниң 20 хире хуузу дуңмалар, чээннер болгулаар-дыр. Херек кырында уругларны эки школалыг черже чорудуп эвес, а бодунун школазын сайзырадыр айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг. Ынчангаш кожуун, суур чагыргалары боттарының-на уругларын өөредип алырыбиле бедик мергежилдиг башкыларны чалап, оларга бажын-балгатты берип, таарымчалыг байдалды тургузар болза эки. Бис бодувустун талавыстан база чер-черлер чагыргалары-биле дугуржуп алырын кызыдып турар бис. А Өөредилге яамызы бир суурда башкы кижиге бажын бээри нарын. Черле ынчаш хамаарылгалыг даргалар номчуй-ла бээр үүве ыйнаан, акша-хөреңгини өөредилгеже чарыгдааргa, соонда барып ажыы дыка улуг дээрзин бодап чорза эки боор. Үүге дээрге ол өөредип алганывыс бичии кижи тускай мергежилдиг специализи апаргаш төрээн черинге ээп кээп, черчуртунуң сайзыралы дээш үлүүн киире бээр болгай. Чамдык удурткучулар бо талазы-биле тоомча чок болурдур. Чижек кылдыр ийи байшыалдыг совхозтар турган «Кызыл тараачын» биле «Эйлиг-Хемни» ап көрээлинер, Эйлиг-Хемне школа сандарап баксыраанындан хаглынар чедип турда. Шивилгде өөреник удуглар эвээш-тир дээш школазын хаар дээрге «Кызыл тараачынын» удуртулгазы шуут ынатпаан. Школаны септеп, бүлүп каан, башкылар четчир.

— Сөөлгү үеде чамдык школаларда лицей-класстар ажыттынып турар апарган. Чангыс ол-ла школага, чангыс ол-ла башкылар өөредип турар болгай. Башкы кижи чамдык уругларга бодунун шыдаанын-ла билиин, күжүн берип, чамдыктарынга тоомча чок болуп шыдаар бе, ындыг эргези бар бе?

— Чангыс ол-ла башкы ийи ангы классты ийи ангы методиктиг программа-биле өөредип турар. Лицей-класстарда уругларның кандыг эр темпергe онза сундулуун көрүп турган өөредир болгаш келир үеде мергежили кылдыр шилип алыр эртемнерин улам ханыладыр өөредир. А ниити өөредилге класстарынга шупту эртемнер-биле бир денге таныштырын, өөредир. Ынчангаш бо айтырыг талазы-биле эпчок үүве чок.

Чамдык школалар үстүү класстар өөреникчилерин школадан ойладыр, шын эвес кеттинген, бажын шын эвес дыраан дижип, үстүү класстарга өөренири-биле шылгалда эрттирер чорук тыптып келген. Бо кончуг шын эвес чорук-тур. Уругларның эргелеринин дугайында конвенцияны-даа чуртувус хүлээп алган болгай. Конституцияда кижи бүрүзү өөренир эргелиг дээрзин база айтып каан. Ол хирезинде бо чорукту соксадыр дээш Россияның Президентизинин Чарлыы негеттинип келген.

Байдал ол хире нарыыдап келгени ол. Чарлыкта ниити өөредилге школаларының үстүү класстарже киреринин шылгалдаларын эрттирерин хоруур дугайында айыткан.

— Эрткен чылын менээ бир 16—17 хар үези аныяк оол келгеш «хамык чонувус арагаже сундугуп, аныяк-өскенни база арагага чаңчыктырып туруп берди, канчаар бис» — деп сагыш аарып, сүмележип келген үүве. Оолдун бодунун саналдап турары мындыг: «арагалаашкындан үүгле шажын оруу-биле уштунуп болур. Ону солуннарга парлаарга-даа, арагага сундулуг аныяктар ону номчувас болгай. Ынчангаш школаларга тускай кичээл кылдыр, азы кичээл шактары кылдыр эрттирип, өөретсе үүл? Мээн бодумнун ада-нем арагалаар боорга, араганы үүге кончуг харамдыгып ижер улус боор деп бодап, ужуп калган чыткан улустун арагазын 4 класс тургаш, бир дугаар ишкен мен. Арагалаашкындан бурганга бүзүрелим менн адырды» — деп дүвүрелин илереткен үүве.

Бо сакал дугайты үүнү чугаалап болур силер?

— Аныяк кижиниң чугаалап турары эки талаларындан ацгыда, мында багай талалар база бар болгай. Ынчангаш шажынның кандыг-даа хевирлерин школага сыгап өөредирин хоойлу-дүрүм төпшээревейн турар. Күзелдиг улус школадан дашкаар үеде чыглып, шажын өөредиин чорудуп болур.

Массалыг арагалаашкындан адырлып болурунун бир аргазы — экономиктиг байдалды экижидери деп бодаар мен. Үүге дээрге үеним бергезинге ыыдашпайн арагаже сундугуп турар кошкак кижилер хөй. Ынчалза-даа экономиктиг байдал дээрге, чаңгыс узуткаар ужурлуг чылдагаан эвестир.

Чечена ДОНГАК,
белеткээн.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың байыр чедириишкини

Хүндүлүг, Башкылар!

ЮНЕСКО-нуң шиитпирин езугаар октябрь 5-тин хүнүн «Бүгү делегейниң башкылар хүнү» — деп чарлааны-биле холбаштыр силерниң профессионал байырлалыңар таварыштыр байыр чедирип турмен.

Башкы — хүндүткелдиг сөс. Силериниң буяныңар ачызында хөй-хөй аныяк чаштар эртем-билигни чедип ап, амыдыралдың делгем оруунче шын базымнарны изеп, республиканың хөгжүлдези дээш үлүүн киирип турарынга чоргаарланып турар бис. Чүгле бо 1994-95 өөредилге чылында 400 ажыг доозукчулар республикадан дашкаар чурттун дээди өөредилге черлеринче чедиишкинниг дужаап киргеннер. База ол ышкаш, 8035 доозукчулар аразындан 12 өөреникчи алдын, 54-у мөңгүн медальдарны, 1178 өөреникчилер тускай мергежилдин шынзылгаларын аттестат-биле катай холга алган. Бо дээрге республика башкыларының шудургу күшажылының түннели дээрзи биллингир.

Төрээн чуртувустун төрел чонувустун төөгүзүн, культуразын өөренип, улусчу педагогиканың катап төрүттүнүп, өөредилге болгаш кижизидилге ажылынга бир чугула черни эзлеп турары өөрүнчүг. Ада-өгбелеривистиң арттырып каан үндезин угаадыгларынга даянып алгаш, эртем-билигнин, культураның, чаа тургузуушкуннарның делегей чергелиг чеднишкиннери-биле холбап тургаш келир үеним кижилерин кижизидип белеткээри — бистиң бурунгаар базыышкынывыстың кол угланыышкыны болур.

Амгы үеним судалы — рынок экономиказының нарын бергези, эчис сорулгазы бир дугаарында башкыга билдинип, школадан эгелээр. Аныяк салгалга үеним негелдезин шын угаадып, келир үеним төлептиг оруун шилип алырынга башкылар улуг дузаны болгаш идигни бээр ужурлуг.

Тыванын келир үези, оон салым-чолу — Башкы кижиде. Ол кончуг улуг бүзүрелден болгаш негелдеден чогуур түүнел үндүрери, Башкының чырык адын төлептиг деңнелче көдүрери — бистиң нитилелдиң ыдыктыг херээ.

Эргим Башкылар, чонуң хүндүткелдиг төлээлери, силерниң ачы-буянныг болгаш амыр эвес ажыл-ижиңерге чогаадыкчы чаартылгаларны, эки чаагай кадыкшылды, амыдырал-чурттаганарга аас-кежиктиг күзедим. Чуртувустун сайзыралы дээш, чонувустун келир үези дээш кады демниг туржүүлүнүр.

Ш. ООРЖАК.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНАДЫНДА

Самбо хүрешке делегей чемпионады югослав хоорай Новый Садта эгелээн.

Россияның шилиндек командазы база ол маргылдаада киржири-биле чеде берген.

Хүрештин үш хевириңге спорт мастери Иван Хураган ол чемпионатка судьялаары-биле Тывадан чалаткан болгаш ол маргылдаанын ажыдышкынының парадынга киржир.

Ол хире улуг маргылдаага тыва спортчунуң судьялап киржиг турары Тыва Республикага улуг хүндүткел болгаш чоргаарал дээрзи чугаажок.

Виктор КАРА-САЛ.

Чагыдылга–95

«ШЫННЫҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Россия Федерациязының девискээринде 1995 чылдың бирги чартыынга солун, сеткүүлдер чагыдылгазы сентябрь 1-де эгелээн болгай.

Хүндүлүг номчукчулар! «Шын» болгаш республиканың өске-даа солуннарының чагыдылгазы төп солуннарныы-биле денге эгелээр ужурлуг турган. Ынчалзажок чагыдылга эртектерин тодарадып доктаадырының нарын айтырыглары бистн тудуп, озалдап эгелээринче албадаан.

Номчукчулар бистен 1995 чылдың бирги чартыынга «Шын» солуннуң чагыдылга өртээ каш болурун, кажан чагыдып ап болурун манап турар деп идеген турар бис. «Шынның» (1995 ч. бирги чартыы) чагыдылга өртээн адап бээриниң мурнунда кыска тайылбыр бээри чугула. Амгы бо өртектериниң өзүлдезиниң, акшаның үнезиниң кудулаашкынының үезинде чагыдылга өртээ канчан хевээр артар боор. Чижээ, 1994 чылдың бүдүн ийиги чартыында чагыдылга өртээ бо хүннерде бир айның солун чарыгдалдарынга шуут четпес.

Редакцияның солунну типографияга парлап үндүргени, саазын дээгі база өске-даа иштики чарыгдалдарын барымдаалап бир экземплярның бот-үнези 218 рубль бооп турар. А келир чылын бир экземпляр солунну номчукчуга чедиргени дээш почта албанынга 70 рубльди төлөөр апаар бис. Моортан солуннуң бир экземплярының өртээ 288 рубль болур-дур. Ынчангаш келир чартык чылда бир номчукчуның чагыдылга-биле алыр «Шынының» бүгү номерлериниң бот-үнези (бөгүнгү өртектер деннели-биле) 36 муң рубль болур (288х125=36.000):

Ындыг аар өртек-үнеге дүүштүр чагыдылга өртээн тургузар болза, бистиң номчукчуларывыстың хөй кезии «Шын» солунну чагыдып ап шыдавайн баар. Ынчангаш редколлегия чогуур органнер-биле дугуржуп, төпшээрежилгени алгаш, 1995 чылдың бирги чартыынга «Шынның» чагыдылга өртээн 16800 рубль кылдыр доктааткан.

«Шын» солунну чагыдып ап тура, Силерниң төлээн акшаңар солунну үндүреринге чарыгдалдарның үүгле харык-чок кезиин дуглап, артканын бюджет акша-хөреңгилериндеи көрдүнүп турарын утпазын дилээр-дир бис.

«Шын» солуннуң амыдыралга ужур-утказын хөй тайылбырлап турган канчаар боор. Ол келир чылын бодунуң үүнүн эгелээнинден бээр 70 чыл оюн демдеглээр. Ынчангаш номчукчуларны юбилейлиг чылдың чагыдылгазынга идепкейлиг болурунче кыйгырдывыс. Бистиң солунувус республикада неделяда беш катап үнер чаңгыс солун. Ону барымдаалап алыр болза, «Шын» эң чиик чагыдылга өртектиг.

«Шын» солуннуң 1995 чылдың бирги чартыында чагыдылга өртээ:

чартык чылда 16. 800 рубль
үш айда 8. 400 рубль
бир айда 2. 800 рубль.

Дараазында номерлерге өй-өйлеп чагыдылга квитанциязының бланкызын парлап эгелээр бис. Номчукчуларга ону ажыглаары таарымчалыг. «Шынның» чагыдылгазын бүгү чонга почта салбырларында хүлээп ап турар.

Оон аңгыда Кызылда болгаш Каа-Хем суурда «Тыва парлалга» бүдүрүлгениң киоскилеринде оортан чагыкчы боду алыр чагыдылга база эгелээн. Ында «Шынның» чартык чылда чагыдылгазының өртээ 12000 рубль, үш айда 6000 рубль. Ындыг арга кожууннарга ажыглаттынмас боон турар. Үүге дээрге «Тыва парлалганың» кожууннарында салбырларынга ынчаар чагыткан солуннар элээн озалдап чедер.

УЛУСТУҢ БАШКЫЗЫ

Күстүң кайгамчык аяс хүннериниң бирээзинде Арыя Араптановна Алдын-оолга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкүлүг медээ келген. Тыванын Совет Эвилелиге эки тура-биле каттышканының дөртен чыл оюн таварыштыр аңаа СССР-ниң Улустуң башкызы деп хүндүлүг атты тывыскан. Оон бээр ам 10 чыл боон турар.

Ядыы араттын өг-бүлезинге торүүтүнеш, ортумак болгаш дээдг сөредилге черин кызыл диплом биле дсозуп, аныяк салгалды өөредир болгаш кижизидер херээнге барык дөртен ажыг чыл бараан болуп чораан артында «Улустун башкызы» деп хүндүлүг атты чедип алганы тыва херээжен чонуңуң төөгүзүнде база бир улуг чедиишкиннернин бирээзи деп угаап билир-дир мен. Ынчангаш хүндүлүг башкыыстын ажыл, амыдыралынын эрткен оруктарының база бо хүннерде чугаазы багай бичии чаштарга канчаар ачыбуян чедирип турарының дугайында чылыг сөстерни бичии-даа бол төөгүп көрейн.

1936 чылда А. А. Алдын-оол ынчан чаа ажытынган Кызыл-Мажалык эге школазынга өөренип эгелээн. Ону доскаш Кызылдын каттышкан школазынга өөренип киргген. 1946 чылда Бай-Тайга кожууннуң Шуй эге школазынга ажылдап эгелээн. Арыя Араптановна башкылап эгелээнинин эге базымнарын мынчаар сактып чугаалаар. «60 ажыг өөреникчилиг, 3 башкылыг, 3 өөренир база удуур өрээлдиг оичии школага ажылдап эгелээн мен. Ада-иелер уругларын боттары ээлчежип чедирер турган. Өөредилге херекселдери чедишпес, 5 кижиге-ле бир ном бээр, кичээлге хереглээр көргүзүг дериглери мырынай чок, боттарывыс чуруп, бижип турган бис».

Башкы ажылының эге үеларинде тускай эртем-билиг чок, эвээш дуржулгалыг аныяк башкы янзы-бүрү бергедээшкиннерге таваржып турган. Ынчалза-даа ооң кызымаа, чүткүлдүү башкылаарының чажыттарын ажылын, оларны дүргени-биле шингээдип алыр аргалыг болган. Оон ыңай ол үеде арга-дуржулгалыг башкылар В. С. Чылбак, А. Н. Салчак болгаш өскелер-даа башкылап эгелеп чоруур аныяк кижиге бүгү дала-биле дузалааннар.

Хоочун башкының ажылжы өг-бүлезинин аайы-биле республиканың аңгы-аңгы школалары-биле ханы холбашкан. Ооң иштинде Кызылдың ийи дугаар школазынга 1962 чылдан хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже, 1992 чылга чедир ажылдап келген. Эге школаны Арыя Араптановнага доскан өөреникчилериниң билии быжыг болгаш ханы боон турарын хыналдалар база практика бадыткап чораан. Оон чажыды үүдел дээрге, Арыя Араптановна өөреникчилериниң эртем-билигже сонуургалын, чүткүлүн оттуруп ап, ону деткип шыдаар арга-методтарны шын шилип ап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап чораанында боон турар. Хүн бүрүнүң кичээлдеринге кайы-даа класстарга, кандыг-даа темаларга дидактиктиг оюннарны, аттыг болгаш сюжеттиг чуруктарны чөптүг, шын ажыглаан, грамматиктиг сайгарылгаларны болгаш диктантыларны аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап келген. Дуржулгалыг башкының эрттирген кичээлдериниң дээштии, кижизидилгелиг талазы онзагай боон келген. Бо үстүнде чугаалаксаан чүүлүмнү бадыткаары-биле хоочун башкының хүн бүрү кичээлдерге ажыглап турган бир кичээлиниң планын көрүп көрээлиңер. Бо план башкының 1986 чылда 2-ги класска эртирген кичээлиниң планы-дыр. Темазы: демдек аттарынга катаптаашкын. Организастыг кезээниң сөөлүнде кичээлдиң сорулгазы-биле уругларны таныштыргаш, дараазында ажылдарны чоруткан (кичээлдиң планын кандыг-даа өскерилге чокка киирген).

«Хапта чагаа» деп оюн. Үш одуругга үш чагаа хаптары белеткээш, иштинде айтырыглар бижип каан. Айтырыгларны одуруг бүрүзүнден бир өөрениқчи уштуп алырга, одуруг бүрүзү харыылаар. 1-ги өөреникчиниң уштуп алган чагаазында айтырыг: аванар кандыг кижил? (демдектерин чугаалаар), 2-ги өөреникчинин: қлазыңар кандыгыл? Үшкүзүүнүн: мячик кандыг-дыр? Уругларның харыылары: Авам кижизиг, арыгсилиг, ажылгыр, угаанныг, чараш, дыдыраш баштыг, сарыгзымаар, семис, чолдак, аныяк. Клазывыс арыг, делгем, чырык, чараш. Мячик кып-кызыл, боп-борбак, бичии. Нарын демдек аттарынын шын бижилгезин уруглар-биле сайгарып чугаалашкан.

Өөреникчилерни идепкейжидер сорулга-биле самбырада үш койгунчугаш (үш одуругга) азып каан. Койгунчугаштарнын кайызы мурнай финишке чедер болдур, ол одуруг тиилээн болур. Бирги оюннун түннелинде үш койгунчугаш үжеленээн денге бир сан алганнар.

«Илчирбе» деп оюн. Одуруг бүрүзү демдек аттары адаар, кайызы хөйну соксаал чокка адаар болдур, ол тиилээн болур. Бир эвес доктаай берзе, илчирое үзүлгени, аштырганы ол болур. Бо оюнга одуруг бүрүзү эки ажылдаан. Дараазында удурланышкак уткалыг демдек аттарын тывыңар дээрге башкының бичии дузазы херек апарган. Ынчалза-даа уруглар шын тыпканнар. Койгунчугаштар база-ла денге маннашпышаан.

«Оол читкен» деп оюн. Читкен оолдун азы уругнуң демдектерин адаарга, ону класстан тывар. Чижээлээрге, уруг читкен. Уруг чеди харлыг, чолдак болгаш арганзымаар, бажы дыдыраш, карахүрен платьелиг, ак фартуктуг, кызыл бантиктиг, каракторы кара, кыдырык.

Кандыг өңнер бар-дыр? Янзы-бүрү өңнүг саазыннарны чагаа хавында суп каан, уштуп алган кижи бүрүзү өңүн тодарадыр, нарын демдек ады кылдыр эде тургузар: кызыл — кып-кызыл, сарыг — сап-сарыг, көк — ак-көк. Шын бижилгезин чугаалашкан.

«Кым дүргенил?» деп оюн. Башкы үүве аттарын чуруктардан көргүзерге, уруглар кончуг дүрген кожумаан тып, немеи чугаалаар. Оюн бүрүзүнге түннел үндүрер, эки ажылдаан одуругга койгунчугаштың санын немээр.

Бо оюннарның дузазы-биле демдек аттарын катаптап алгаш, чурук-биле ажылдап эгелээннер. Чуруктa инек, дугаиын чугаалашкан (сүткүр, эъткир, ажыктыг, бызаалыг, семис, шилги, аныяк). Күш-ажылга уруглары кижизидер сорулгалыг беседа кылган.

Ном-биле ажыл. Номнун 97-ги арнында «Танкистер» деп эгени аянныг, тода номчааш, демдек аттарын тыптырган. Утказын эдерти чугаалааннар. Билдинмес сөстериниң тайылбырын башкы кылган.

Парк деп темага чогаадыг бижээннер. Чогаадыгның айтырыгларын кичээл эгезинде самбырада белеткеп, бижип каан. Бир өөреникчиниң

(Төнчүзү 2-ги арында).

БӨГҮН—ДЕЛЕГЕЙНИҢ БАШКЫЛАР ХҮНҮ

ӘҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

● Тыва Республика Россияның составында турар республикалар аразындан кандыг-бир эртемге салым-чаяанныг уругларның өөредилгезин күрүнеиң камгалалынга алган чаңгыс-ла республика болуп турар.

● Тыва Республика бодунуң тускайлаң культуразын, бурунгу чаңчылдарын барык бүрүү-биле камгалап ап шыдаан болгаш бөгүн аныяк-өскенни өөредиринге улусчу педагогиканы калбаа-биле ажыглап турар.

УЛУСТУҢ БАШКЫЗЫ

(Төнчүзү. Эгезин 1-ги арында).

самбырага бижээн чогаадыы мындыг болган: Хоорайда улуг парк бар. Ында узун теректер, селбегер хадыннар, кара-хүрең чодураалар өзүп турар. Оруктар хажыызында ак-көк, кып-кызыл, сап-сарыг, кызылзымаар, өкпен, ак-көк чечектер үнген. Чаның парк ногаан, а күзүн алдын-сарала апаар.

Дөмдек аттарының шын бижилгезин, ону ажыглаанын сайгарып чугаалашкан. Өске өөренікчилериниң бижээн чогаадыглары самбырада бижээн чогаадыгга шуут дөмей-лешпес болган. Бойдусту камнаар, ону арыг-силиг тургузар, үреп, тотчеглеп болбас дугайында кижизидилге ажылын чоруткан.

Аас-биле теория айтырыгларын катаптааш, түннээш, башкы демдектер салган. Койгунчугаштар финишке деңге маннажыр келгеннер. Шынап-ла кичээлдин кайы-даа кезээнде уругларның ажылдааны, идепкейи ден болган. Класстың өөренікчилериниң сес курлавыры байлак, чугаазы сайзырангай, боттоттарының харыызынга кончуг кичээнгейлиглер. Чугаазында четпестерни уруглар боттары эскерип кааш, эде чугаалаар чаңчылдыглар. Бо кичээл башкының бүгү талаалыг талаптызын, башкы мергежилинин бедик көдүрүүшүнүн көргүзүп турар-дыр.

Оон ынай башкы уругларның чугаа сайзыралынче хүн бүрү сагыш салып, оларга билдинмес сөстерниң утказын тайылбырлап, ол сөстерни активчи сес курлавырынче киирери башкының чугула негелдези чораан. Сес болгаш домак-биле ажылды кичээлдериниң кайы-даа кезээнде чорудары башкыга чаңчыл чораан.

Башкының ажылының база бир онзагай талазы чүдел дизе, оон уругларга аажок иваа, оларны хүндүткеп, улуг улустар-биле бир дөмей ден эргелиг кылдыр көөрү боор турар. Арыя Араптановна аңгы-аңгы чылдарда өөренип чораан уругларының чурук-альбомнарын республиканың янзы-бүрү районнарындан, шериг кезектеринден, чурттун дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң өөренип чораан өөренікчилериниңдан алган чагааларын база байырлалдарда болгаш төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирген чагааларын, телеграммаларын шыгжап алган чоруур. Чурук-альбомун көрүп оргаш, кижи бүрүзүнүң аажычанын чаптап сагынган, чарашсынган, оларынга чоргаарланган орар. Доостурган өөренікчилериниң иштинден кымнарны чок дээр: эртемденнер, эмчилер, инженерлер, тудугжулар, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери, ажылчыннар... Ынак башкызының үлегери-биле башкы болганнар дыка хой.

А. А. Алдын-оол ада-иелер-биле ханы харылзаалыг ажылдап чораан. Бичии чаштарның кижи болуп хевирлеттинин тургустунарынга ада-иениң кижизидилгези улуг ужурдузалыг, уругларга ада-иениң хууда үлегер-чижээ, аларды, оларның чонга хүндүткелдиг, эш-өөрүнге эптиг-ээлдээ, өг-бүлезинге хамаарылгазы кижизидилгеге улуг салдарлыг деп чүвени ада-иелерге ыяк билиндирип алгаш, олар-биле демниг ажылдаваш, өөредилге-кижизидилгеге эки түннелди чедип ап чораан.

Арыя Араптановна чүгле дуржулгалыг башкы эвес, ол— улуг методист, дыка хөй өөредилге-методиктиг номнарның автору. 1965-1967 өөредилге чылдарында РСФСР-ниң национал школаларының аспирантызы турган Х. С. Алдын-оолдун удуртулгазы-биле бижик өөредилгезинге үннүг анализ-синтез методун ажыглаарынга эксперимент (шенелде) эртем ажылынга Арыя Араптановна идепкейлиг киришкен. Оон ажылдан кылдынган методу-биле бирги классчылар бо хүннерге чедир өөренип турарлар. 1886-87 өөредилге чылында алды харлыгларга чаа «Үжүглел» бижиринин шенелдезин Кызыл кожуунун Сукпак ортумак школазынга Арыя Араптановна боду боттандырып кылган. 1990 чылда үнген чаа «Үжүглелдин» авторунун бирээзи болган.

Арыя Араптановна — эге школаның тыва дыл болгаш номчулга программаларын тургузарынга идепкейлиг киржип, сөөлгү программаның (1987) авторунун бирээзи. Оон ынай 1-3 класстарга эдертиглер (1982) диктантылар (1982) чыындыларын база ол-ла чыындыларын 1-4 класстарга эде тургускан (1988). Бо даанын-даа хөйү уламчылап болур...

Арга-дуржулгалыг хоочун башкы — чымчак сеткилдиг не. Оон уруглары шупту дээди эртемниг. Бичии чаштарны өөредип, кижизидиринге тураскааткан чымыштыг амыдырал-чуртталгазы үлегерлиг иениң уругларынга болгаш оон кады төрээн дунмаларынга бедик улуг салдарлыг болган. Улуг уруу Татьяна Оюновна —Кызылда башкы институдунуң улуг башкызы, тыва лицейниң директору. Кады төрээн дунмалары И. А. Достан база И. А. Боробак-оол РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкылары, хеймер дунмазы И. А. Бичии — Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы.

Арыя Араптановна бо хүннерде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, хоорай школаларының чугаазы оваан уругларга ачы-буян чедирип, оодунуң эгээртинмес арга-дуржулгазын ында ажыглап турар. Ада-иелериниң база уругларның боттарының күзелбиле башкыда 9-10 хире уруглар өөренип турар. Анаа школага өөредиринге бодаарга, аарыг уругларны номчуп, өскүзүп турар кылдыр өөредиринге хөй үе, шыдамык чорук уругнуң, ада-иениң, башкының-даа талазындан негетипер апаар. Оон ынаи тускай белеткэн номнар, программа, методиктиг сүме база чугула херек. Бо ажылды башкы кижи бүрүзү чедиишкиниг чорудуп шыдаас. Уруглар-биле ажылдан эгелээрде, оларның анатомиязын, физиологиязын, аарыгның тыптын келген дөзүн, чылдагаанын башкы ыяк билген турар ужурлуг. Ол ышкаш педагогтуг сорулгалар база шын салдынган турары чугула. Ындыг берге, харыысалгалыг ажылды дуржулгалыг башкы Арыя Араптановна чедиишкиниг эгелеп, аарыг бичии чаштарга, ачы-буян чедирип турарынга өскүзүп канчаан өөрүвес болур. Башкының бижип, демдеглеп турар танылыр үнелелиниңдан алгаш көөрге, чугаазы багай уруглар шупту өөреникээр, оларның талазындан анаа эш-өөрүнге чедип алыксаарының күзели кыптыгыр турар. Башкының өөредип турган уругларының чамдыызы анаа школада чедиишкиниг өөредилгезин уламчылай-даа бергилээн. Моон алгаш көөрге, түннел эки боор турар-дыр.

Арыя Араптановна чугаазы багай уруглар туска программа тургускаш, оон-биле канчаар ажыллаарының методиктиг сүмезин база бижип, белеткен алган. Бо дээрге чугаазы багай уруглар-биле ажылдаар башкыларга, ада-иелерге канчаар-даа аажок улуг белек, методиктиг дузадыр. Башкының бо талазы-биле арга-дуржулгазын неп-тередип, бижип алган программазын, методиктиг сүмезин чырыкче парлап үндүрери Республиканың өөредилге яамызының дорт хүлээлгези эвес ирги бе? Хоочун башкының бижип алган программазын, методиктиг сүмезин бо чылдың апрель аида чырыкче парлап үндүрерин дилеп, Башкылар билии бедидер институттуң эртем талазы-биле оралакчы директору турган А. Канзайга аппарып бээримге, 3 ай эрткенде, кандыг-даа харыы чокка меңээ дедир эгидип берген. Черле ниитизи-биле республикада башкыларның мурнакчы арга-дуржулгазын суртаалдаар ажыл кончуг куду деннелде чоруп турар дээр болза чазыг турбас боор. Ону чүүн-биле бадыткап болурул дизе, 1990 чылда эки турамбиле ССРЭ-ниң улустун башкызы А. А. Алдын-оолдун башкы ажылының мурнакчы дуржулгазын 4-5 чыл иштинде өөреник, таныжып келгеш, «Улустуң башкызы» деп атыг номну бижээш, Башкылар билии бедидер институттун ынчангы директору турган С. Т.-С. Ооржакка чырыкче парлап үндүрери-биле башкыларның хамык үнелелери, кафедраның үндүрүп болур деп шиитпири-биле кады аппарып бээримге, мээң ол ажылымны кым даа ажып көрбээн, сонуургаваан-даа, стол иштинге шыгжап шыгжап, кандыг-даа харыы чокка меңээ дедир эгидип берген болгай. Ол ажылды чырыкче үндүрген болза, эге класстарның чаа эгелеп чоруур аныяк-даа, дуржулгалыг-даа башкылары А. А. Алдын-оолдун эгээртинмес байлак, мурнакчы башкы ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, боттарының башкылаашкын ажылын база бир чадаже бурунгаарладып алган турарлар ийик.

Бо бижээн чүүлүмну төндүрүп тура, Улустун башкызы А. А. Алдын-оолга ачы-буянныг ажылды кылып чоруур дээш, мөгейнишкини кылып, кан дег кадыкшылды база ам-даа хөй-хөй методиктиг ажылдарның автору болуруп күзеп каайн.

Кима МАРТ-ООЛ,
Башкы институдунуң доцентизи, педагогика эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың школаларының алдарлыг башкызы.

ӘҢ-НЕ БЕДИК КАТЕГОРИЯНЫҢ ШКОЛАЗЫНДА

Кызылдың школа-интернадынга эртенгиниң сес шак чаа-ла ажа дүжүп чорда чеде бээримге, директор Валентина Владимировна Суковатина эргиде таныжар кижи дег уткуп алгаш, болунуң өөрүшкүзүн чажырбады:

— Бо чылгы доозукчуларывыстан ийи оглувус Шораан Монгуш биле Эдик Сат Барнаулдуң милициянын дээди школазынче кирип алган-дыр, ам чаа телефон-биле чугаалаштым. Сентябрь 1-де улуг конкурстуг черже күзели-биле чоруткан улус, черле кирип алыр боор деп бүзүреп турдувус. Шораан школаның кымга-даа аштырбас күш-культуржузудур, а Эдик — музыкант. Оларны өөредилге эгезинде чоктап пат болдувус, холбут чок-биле дөмей чүвеле болгай. Күжүр ооллардымны, ам каш акша чорудуп бээр болган-дыр бис ийин— деп, не кижи төрээн ооллары дег бичиизинден азырап, өөредип каан ооллдарынга чоргаарланып чугаалап олурду.

Бо чылгы доозукчулардан чүгле үш кижи дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниче кирип албаан, ынчалза-даа оларны дөргүлтөрели ажылдадып алган. А башкының бир өөрээн чүүлү — бүдүн өскүс ооллар, уругларның амыдыралдың шапкын агымынче кирип, бир-ле өөредилге черлеринче кирип алганы. Бир эвес олары өөредилге, ажыл чок турган болза, мынчаар кайын өөрүүр ийик дээрзин директор чажырбады.

Школа-интернат Кызыл хоорайның школаларындан бир-ле дугаар эң бедик категорияның школазы деп бедик атка төлептиглерниң одуруунда кирген. Ынчап келирде мында эң-не шыырак билиглиг башкылар коллективи ажылдап, өөреникчилерге багай эвес билиглерни берип турары үстүнде чижектерден безин көстүп турар. Башкы кижи чүгле болунун эртемин эки билириниңдан аңгыда, ол уругларга ава, ача азы эң-не чоок кижизи болуру албан дээрзин школаның башкылар коллективи медерел билип, бодунда бар-ла билиглерин, ынакшылын бичии чаштарга берип турар. Мында өг-бүле езузунга кижизидип, кады төрээн ургбашкы, алышкыларны чаңгыс черге чурттадырын азы хостуг шактарда олар чаңгыс черге чугаалажып, ойнаарынга хостуг эргени берген. А бир эвес кым-бир кижиниң ада-иези азы төрели келген болза, тускай аалчылар өрээлинге хүлээп алырыбиле бүгү таарымчалыг байдалды тургускан.

Школа-интернат — улуг өг-бүле. Үениң агымы-биле оларга база-ла бергелер таваржып турар. Ынчалза-даа найыралдыг коллектив шаптараазынларны ажып эртер дээш боттарының шыдаар шаа-биле мал-маганны тудуп, боттарының чанында шөлүнден эвээш эвес дүжүттү ап, шыгжамырынче суп алган. Амгы үеде уруглар боттарының күжүбиле 300 кг ранетка вареньезин, 15 кг повидлону, үш литрниң 18 банказында компотту хайындыргаш, 52 демир-хуун катты кыжын чиири-биле доңуруп алган. А кышкы узун кежээлерде кургаткан кат, кат сывыдан хайындырган шай таан амданныг! Уруглар ону база утпаан, кургадыр кадырып каан кат база шыгжамырда суктунган. Дузаан огурец, помидордан ангыда, свекла, капуста, редька база кыштап чиир кылдыр белеткеттинген.

— Ye чеже-даа берге болза, делегей эки кижилер-биле дөмей-ле байлак-тыр —дээш, Валентина Владимировна эрткен чылын школа-интернатка болган ачы-дуза марафонун сонуургатты. — Кожуун бүрүзү мал-маган берген. Монгун-Тайга, Эрзин, Тес-Хем кожууннардан хой, ошку, аът дээш, белек-ле хөй болган. Бай-тайгажылар ам-даа шээр мал эккеп өөрүп турар мен. Мал-маганнывысты Эрзинге тургузып турувус, аргыжары берге боорга. Тандыр кежиннер Манай-оол Суванович Сарыглар өөнүн ээзи-биле мал-маганнывысты эки туразы-биле малдап бээр изиг күзелин илереткен. Эрзинде Кунгаа Оюлбуревич база кончуг сонуургалдыг, интернатка улуг дузаны көргускен, анаа өөрүп четтиргенивистин сөстерин илереткеп аргажок.

Кайда ажыл-агыйжы удуртукчу бар болдур, ында кажан кезээде чылыг, чырык, тодуг-догаа. Школа-интернат моон мурнунда чүгле үш каът корпуска өөренип, чурттап турган болза, ам башкы училищезиниң эрги өөредилге корпузун эге школа кылдыр дерип алган. Мурнунда турган карангы коридор, класстар чырык өң кире берген, өзүлүг щевергин херээжен кижиниң хөөнү-биле дерээн дээрзин эжик аксында азып каан бир янзы кылдыр көстүр көрүнүктен безин эскерип болур. А класстарда стол, сандайларны башкыга, өөреникчилерге таарыштыр салган: үшбулунчуктай, төгериктей...

Эң дээди категорияның школазынга Башкылар хүнүнүң бүдүүзүнде чораан болгаш, директордан эки-ле кылдыр башкылардан алап бээрин дилээн мен.

— Мындыг эки байырлалда канчап черле ийи-чаңгыс кижи ады алаар боор, хомуданчыг-дыр-ла — деп, Валентина Владимировна аялгалыг-даа болза, тывалап чугаалаарга, элдепсиниң-даа эвес, харын-даа өөрээн, ону билген сеткилим илереттим. — 30 чыл ажыг чурттап келгеш, тыва дыл өөренип чорбаанымга хомудаар-дыр мен. Ам канчаар, силерниң дилээкер-биле чүгле эң-не эки дээн башкыларны лемдеглээнин, Бисте ол күш— кижизидикчи башкыларда. Олардан Роза Халаевна Бегзини, Нарын Базыр-ооловна Ховалыгны, Александр Апан-оолович Иргитти, Анастасия Ниловна Терешковаңы, Татьяна Викторовна Мизенинаны, Наталья Николаевна Шалагинаны, Валентина Букендеевна Ооржакты, Ольга Петровна Шумованы чоргаарал-биле алап болур мен.

Директорнун коллективте башкы бүрүзүн демдеглексеп турар мен дээнинде ужур-ла болган. Школа-интернат дээрзин анаа школага көөрде программазы дөмей-даа болза, башкыларның өөреникчилерге хамаарылгазы бир тускай, анаа чүгле уруглларга ёзулуг ынак, чымчак, эриг сеткилиг кижилер ажылдаар. Амгы башкылар коллективи эң-не бедик категорияның коллективи деп адыңга ёзулуг төлептиг дээрзин эскердим. Ынчангаш оларга берге-даа бол, буянныг ажыл-хөрээнге бүгү-ле эки-ни күзеп артым.

Светлана МОНГУШ.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ БОЛДУ

Улан-Удэ хоорайга Бурят-Моолдун (ынчан ынчаар адаар турган) Күрүнепин башкы институдун дооскан соонда каш-ла чыл эрткенде Тывага кээп ажылдаар чалалга алган мен. Келген черим эрги Шагаан-Арыг хоорай ол-ла болгай. Колдуунда чаңгыс кааг ыяш бажыннарда тургустунган, кужуруг чер болду. Ынчалза-даа огород, ногаа өстүреринге дыка таарымчалыг. Кудукту өрүмнеп казып-даа турбас. Аңаа хоорзаны хөрзүнче кинр хаптарга, суу шаагайның-ла кээр. Улуг-Хем мыраңай ырак эвес. Чаңын хоорайның улуг, биче чону аңаа тура хүнээр. Крым, Кара далай эрии деп-даа турган херээ чок. Хүнге мат кара кылдыр шондуруп алган базып тургулаар.

Школавыс үш чүс ажыг өөреникчилиг чүве. Арыг тыва класстар турган. Өөреникчилериниң эртем-билигже сундулуун кайгаан мен. Оларның хөй кезин суурлардан кээп, интернатка чурттап, өөренип турганнар.

Башкылар коллективи база тергини эки. Сураглыг моге Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар, Чайлым Оюновна Маады, Тыва Республиканың алдарлыг башкылары Уйнук Түлүшовна Таңгыт-оол, Елена Константиновна Соколова болгаш өске-даа башкылар-биле кады ажылдаар аас-кежиктиг болдум. Олар өске черден келген аныяк коллегазын аажок хүндүлээр, харын-даа өөгейлээр чыгыы улус болду. Ол-ла хевээр Шагаан-Арыгның № 2 школазында чээрби алды чыл дургузунда ажылдан турарым бо. Шагаан-Арыгны төрээн, чурттаан черим деп санап, оон чонун төрелзиннеп-даа берген мен. Аңаа келгеш аас-кежиктиг тып, ажы-төлдүг-даа апаргаң мен.

Школавысты чаа черже кожүрген соонда, ажылывыс шуут бош ашна апарган болдур ийик. Бо хүннерде ында 54 класста 1069 өөреникчи өөренип турар. Чергелешкек класстарывыс база көвей. Чижээ: үш 9, үш 10, үш 11 класстар бар. Башкыларывыстың саны чеден тос четкен. Бо хире улуг коллективти удуртур кылдыр мени эш-өөрүм демиштиккениге чоргаарап-даа, чамдыкта хомудап-даа чоруур мен. Удуртукчу кижиниң харыысалгазы дыка улуг, аар болгай.

Эрткен өөредилге чылында үжен өөреникчи бистиң школавысты доозун чорутту. Оларның иинзи монгун медальдыг болдулар. Мурнакчы башкыларывыс Лидия Васильевна Чедхинаның, Биче-кыс Донгаковна Балчыг-оолдун, Дария Ивановна Белоусованың болгаш өскелериниң-даа үйгудыш чок күш-ажылы үре-түнелдиг боор турарынга өөрүп турар мен.

Во өөредилге чылында боттускайлан апарганывыс коллектививистиң амыдыралынга база бир чаа чүүл болду. Бистиң школазыска смета ёзугаар берген акша-хөренгний ам боттарывыс чарыгдаар апарган бис. Башкылар-даа, өөреникчилер-даа боттарының школазының ёзулуг ээлери апарган деп чугаалап орарым ол.

Өөредилге чылының төнчүзүнде төрээн школавыстың 65 чыл болган оюн демдеглеп эрттирдивис. Аңаа ачы-дуза марафону база болду. Адаиелер, школаның доозукчулары идепкейлиг киришкенин демдеглевес аргажок. Чүгле арыг акша безин беш миллион беш чүс муң ажыг болду. Үжен ажыг баш шээр малывыс база бар апарды. Бо чорук школавысты септээринге, кабинеттерни дериринге дыка дузалыг болган. Кожуун чагыргазы 2,5 миллион рубль акшаны дузалааны бисти хей-аът кирген.

Ажылывыс шуудай бергендаа болза, чедир кылдынмаан чүүлдеривис ам-даа бар. Оон-биле чергелештир чамдык оол башкыларывыстың харыысалгазы ындыг-ла улуг эвес, ынчалза-даа шалыны көвей ажылдарже чоруп турарынга хомудап турар бис. Чижээ, кожуунда дээре дээн биология башкызы Николай Дамчай кожуун чагыргазынче, Оюн Виктор, Вячеслав Кызанмай шагдаа черинче чоруткан болгай. Ындыг чорук өске-даа школаларда бар болуп турары дувренниг, чылдан чылче башкыларывыс челишпейн турда-ла, ынчап баарга берге-дир. Ам безин бистиң школазыска математика, даштыкы дыл башкылары челишпейн турар. Өске черлерде шак ындыг эртемнерге башкылаар, Шагаан-Арыгга келиксээр башкылар бар болза, күзелдиривис-биле хүлээп алыр бис. Шагаан-Арыг улуг орук аксында, чуртташтыг черлериниң бирээзи болгай.

Александра НОЖКИНА.
Шагаан-Арыг № 2 школазының директору.

САННАР, ФАКТЫЛАР

● Республика школаларында ногаа, тараа ажаап, өстүрүп ап турар шөлүнүн ниити хемчээли—1600 га. Ногаа, тараадан аңгыда, мал-маганны хөйү-биле өстүрүп ап турарлар.

● Республиканың школаларында эң-не берге айтырыг — уругларны изиг чем-биле хандырары. Ылангыя Тес-Хем, —19,9, Чоон-Хемчик —19,6, Эрзин—10,2, Мөнгүн-Тайга 16.6 хуу чемгерилгени кылып турар.

● 1916 чылда Кызыл хоорайга чаңгыс 47 өөреникчилиг школа турган болза, ам найысылалда 13 ортумак, 2 тускай, 3 кежээки, 34 школа назыны четпээн уруглар алган черлери бар. Бо чылын ортумак школаны 390 өөреникчи дооскан. Олардан 7 кижи алдын, 11 доозукчу мөнгүн медальдар-биле дооскан.

МООЛДААР, ТЫВАЛААР

1950 чылдарның эгези үүве. Сонгаартан ССРЭ-ниң төп областарындан чыл санында-ла чаа институт азы училище дооскан аныяк эр-кыс башкылар школаларга кээр. Олар колдуунда-ла орус дыл, математика, физика азы черле эртем бүрүзүн башкылаар боор турду, а тыва башкылар өөр класстарга, очулдурукчулаар ажылдыг турган.

Ол үеде мен Эрзиннин Нарын чеди чыл школазының директору турдум. Кайы областан чоор, уткан-дыр мен, күзүн Иван Федорович Молянов деп аныяк оол келген институт дооскан, математика башкылаар деп дужаалдыг чорду. Чугаакыр-даа, шоваазы хөлчок кижи. Келген хүнүнде-ле башкывыска бичии өрээлге шору узун чинге ыяш орун, интерниаттан чоорган, саванныг матрац, сыртык салып берливис. Кыс-даа башкыларга база-ла ындыг дайын соонда бергезимээр чылдар болгаш үе-шагның хирези-ле ол.

Чаа келген Иван Моляновтун ажылдаарында эки, кызымак болгаш коллективке, өөреникчилерге таарымчалыг болган. Удаваанда-ла, каш-ла ай болгаш киживис шору тыва сөстерни алап, чугаалап өөренип эгелээн. Экии четтирдим, мен, силер, өөренир кадар, казыр... Оон-даа ынай, Часкаар кыжын хиреле-ле башкывыс шору тывалап чугаалап эгелээн, очулдурукчу-даа шоолуг хереглевес апарган. Кайган турган бис. Нарын сумузунун үнлезин тыва ноону безин шаандан бээр Моол-биле кызыгаар лашкак чораан болгаш тыва дылды чегей билир, харын билбес-даа улуг улустар бар. Школага чаа келген бичии ургларны башкылар баштай тыва чугаага, оон орус дылга баа өөредири бергезимээр чүве болгай.

Иван Молянов бир чыл болгаш анаа тывалап чугаалап турар апарган. «Эр-хей, черле чиик» баштыг, сонуургаачал оол-дур» — диеп-даа турдувус

Араттарның ажы-төлүн
Эртем-номга өөредир дээш.
Алтай, Саян ыныдан бээр
Эргим башкы моорлап келир...

Ол үеде шала ааспырак бир бөдүүн арат кижи ынчан хожаннап, орган-даа чүве ийин. Өөрээн сеткилин илереткени ол-дур.

Оон башкывыс чүгле тыва дыл эвес, эм моол сөстер, чугаа өөренип эгелээн. Ийи дугаар ажылына бозунуу биле улуг, биче кижилер-биле моолдажып турар апарган. Орус кижи хереклок, тыва башкылар безин моолдап шыдаар эвес, санныг каш-ла Эрзин чурттуг башкылар дээрден башка.

Шак ынчаар моолдаар, тывалаар Молянов башкы деп солун кижи тыптып келген чүве. Ону чүгле Нарынга эвес. Эрзиннин чону безин чугаалажып, магадап турду. Оон кол сорулгазы —өөреникчилерге быжыг билиг бээрде ажыктыг, дөгүм болзун дээш, дылларны албан-биле өөренип ап турганы ол дээрзи черле билдингир.

Ол үениң ам Нарында болгаш өске-даа черлерде ажыллап, чурттап чоруур Моляновту, бистиң-даа өөреникчилеривисти ону ам-даа утпаан. Харын сонуургап, сактып, чугаалажып чоруур дээрзинге бүзүрээр мен.

1953 чылдың январьдa мен Нарын школазындан Эрзин школазынче чилчип чорупкан мен. Мээн орнумга Эрзинден Тыва Арат Республиканың хоочун башкыларының бирээзи Кыргыс Дугерович Тувaа-Хуу директорлап барган. И. Ф. Молянов анаа ажылдап артып калган чүве. Соонда дынналарымга, И. Ф. Молянов-биле от школага ажылдап келген башкы Мария Долмачева өг-бүле тудуп чурттай берген чордулар.

Ол үеде И. Ф. Молянов ышкаш башкы Тывага ховар-ла турган боор, эң ылангыя дылдар билиир талазы биле И. Ф. Молянов Бии-Хемнин Туранга школа идректорлап районо эргелекчилер делгип чоруй барган. Оон чоорту Улуг Хем кожуунга партия райкомунун секретарынга каш чыл ажылдаан. Эң сөөлүнде Кызылга кээп, республикага Куруненин өртек доктаалыг комитеди деп черге ажылдаваш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол хире сундулуг, чүткүлдүг, билиглиг кижи ынчаар делгип ажылдап, чонга бараан болуру-даа өөн-түр деп санаар бис.

Сөөлгү чылларда Кызылга болгаш Эрзинге сургакчылап чораш каш удаа ужуражкан бис. Эрткен чылларның төөгүлүг үелерин эш-өөрүвүсту сөөреникчилеривисти сактып, коптаржып шаг болган бис.

Орус-даа, тыва-даа чонувуста эрткен оруун, эш-өөрүн черле утпас, улуургап билиргевес магалыг биче сеткилдиг кижилер долу дээрзин сеткиливис ханып, өөрүп чоруур-дур бис. Ындыг кижилер хой-ле болзун деп, йөрээн каалынар, эргим чонум!

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.

Эрзин кожуун.

БАШКЫМ ДУГАЙЫНДА

1974 чылдың сентябрь бир, Каа-Хем кожууннун Суг-Бажы школазы. Ынчаш школаның эжиин бистерге ажыдып берип, өөрүшкүманнайлыг чаштарны эртембилиг далайынче чедип киргген бистиң бир дугаар башкывыс Ирина Байыровна Өөдүр болган.

Каткы-хөглүг, уран-шевер, чараш аажы-чаңныг бистиң башкывыс өөреникчилери бистерни бодунче хаара тудуп, ажылынга бедик мергежилдиин бадыткап, биске хүндүткеллиг болгаш эң ынак башкывыс болу берген. Башкызыстың төккен дери үнелелди ап, класывыс эң-найыралдыг, корумчурумнуг, эки өөредилгелиг дээш шугум чыскаалынга үргүлчү мактадып чораан. Улуг класстарга-даа келгеш эки өөредилгелиг болуп чораанывыс база-ла башкывыс Ирина Байыровнанын бистерге берген билиинин ханы болганы ол деп бодап чоруур мен.

Ирина Байыровна бистиң сагыш-сеткилвисти чараш аажы-чанга өөредип, улугну улуг деп хүндүлеп, бичиини бичии деп хүндүлеп билир кылдыр өөреткен. Башкывыстың берген чагыг-сүмелери кулактарывыска амдаа дынналып келир, амыдыралдың бергелерин ажып эртериниче дузалап чоруур.

Овур-хевири-биле-даа, бүдүштүг аажы-чаны-биле-даа улус аразындан онзаланып костүр ынак башкывысты карактарымга ол-ла олчаан чүрүп келир мен. Хайлыг аарыгның ханылааны күштүг болуп, ынак башкымны чырык өртемчейден чарып алгаш барза-даа, Ирина Байыровна хөй санныг өөреникчилериниң, бистиң сагыш-сеткилвисте ам-даа дириг чурттавышаан. Ховар кижилериниң бирээзи чораан бистиң башкывыстың дугайында суурнун чурттакчы чону, ада-иелер чылыг-чымчак сактыышкыннарны чугаалап орарын дыннааш сеткилим өөрүп, башкымга чоргаарланыр мен.

Амналетта САЛЧАК.

* * *

60 чылдарның эгезинде Дус-Даг ортумак школазының беш болгаш алдыгы класынга өөренип турувуста класывыс удуртукчу башкызы Нина Андреевна Бавун-оол турду. Класывыс башкызы география болгаш зоология эртемнерин башкылап турган. Башкывыстың тайылбыр бээри дыка билдингир, тодаргай болгаш бөдүүн. Билдинмейн барган үүлдерни катап-катап тайылбырлап бээр.

Сески класска өөренип кээривиске, башкыларывыс өске кожуунче ажылдап чоруй барган болдулар. Оон бээр үжен ажыг чыллар эрткендаа болза, бистер, чаңгыс классчылар ужуражып келгеш, башкыларывыс дугайында сактып, чылыг сөстерни чугаалажы бээр бис.

1994-95 өөредилге чылының эгезинде башкывыс Нина Андреевна Оюнга (Бавун-оолга) «Россияның улус өөредилгезинин тергини» деп ат тывысканын улуг өөрүшкүбиле номчудувус. Башкывыстың үр үеде аныяк салгалды кижизидеринге ачы-хавыяазын бедин-биле үнелээнинге байыр чедирип, ам-даа эки ажылды, аас-кежикти күзедивис!

Чаңгыс классчыларының мурнундан

Николай ДАВЫН-ООЛ.

ӨӨРЕНИКЧИЗИНИҢ ҮНЕЛЕЛИ

Бистиң бөгүнгү ышкаш кайы-даа ниитилелдиң бир тургузугдан өске тургузугже шилчиишкин үезинде акша-хөренги чедиишпес болуп, өөредилге айтырыы соңгаарлатпас шиитпирлээр айтырыглар чизезинче кирбейн келген. Ынчалза-даа уругларның өөредилгези чурттун, харын-даа делегейниң келир үезин дижиривис, аңаа-ла бир хоозун сөстер эвес-тир. Ындыг болганда, кижи төрелгетеннин келир үезин башкыларның холунда болур ышкажыл.

Делегейде эң бай, шыдалдыг кижилерниң бирээзи, америк хамааты Джордж Сорос бо чүүлдүн шынныын бурунуу-биле угаап билип, Россияның, Украинаның, Белоруссияның, Грузияның эң дээре дээн башкыларының чогаалыкчы ажылын деткиринге акша үндүрүп бээр деп шиитпирлээн. Кандыг-бир тодаргай башкыга дузалажыр дээнинин чыллагааны бир эвес ниити өөредилгеге дээш акша шилчидер болза, ол акшаның кайнаар үнгени билдинмейн баарында.

Эң төлептиг башкыларны канчаар илередирил? Россияга Д. Соростун программазын эрттирип турар Джордж Мейсон аттыг университеттиң профессору, Делегейниң Сорос программазының өөредилге талазы-биле Президентизи Валерий Сойфер дээди өөредилге черлериниң студентилериниң адааны школа башкыларын шилип алыр деп шиитпирлээн. Чүге дээрге дээди өөредилге черлеринче кирген студентилер эң эки школа доозукчулары болур болгаш башкы кижиниң ажылын чүгле өөреникчи кижи эки түннеп шыдаар Бо арганын кайы хире чептүүн чамдык регионнардан келген эң эки башкылар чизези-биле догаштырып турып хынап көрген болгаш эвээш чарыгалдарлыг, кыска үе иштинде шыныы-биле чорутту-нар дээрзи шынзыттыган. Кылып чоруттунган ажылдың түннелинде «Ортумак школаның Сорос башкызы» деп атка кордакчы башкылар чизезинде бистиң бичии Тывавыстың школаларының башкыларының аттары база кирген. Ынчангаш бо башкыларга ада-иелериниң, өөреникчилериниң, чаңгыс чер-чурттуларының мурнундан чоргаарадың улуг байырын чедирбишаан «Учительская газета» солунда парлаан чизеден ТР-ның башкыларының аттарын ушта парлап таныштырар-дыр бис.

Ажыллы чүгле математика, физика, химия, биология эртемнериниге өөредип турар башкыларны илередири-биле чоруткан.

Кызыл: Бирюков Валерий Георгиевич, шк. № 15, физика, Бирюкова Павлида Ф. школа № 15 — физика, Васильева Людмила Николаевна, шк № 15 — математика, Свинцова Тамара Степановна, шк № 15 — биология, Меньчиков Сергей Иванович, шк № 3—биология, Белоусова Татьяна Ивановна, шк. № 1, математика, Гапонова Алексеевна, шк № 3, физика, Михайлина Ирина Александровна, шк. № 15, математика, Мишарина Людмила Леонидовна, шк. № 3, физика, Муравьева Людмила Анатольевна, шк. № 3, математика, Петренко Нина Васильевна, шк. № 3, химия.

Сосновка: Жаворонина Екатерина Федусовна, математика, Куликова Нелли Петровна, биология.

Сукпак: Ефимова Галина Алексеевна, математика.

Кур Чер: Монгуш Вера Мурзуевна, биология, химия, Мортуй-оол Зоя Сапчутовна, химия, Оюн Надежда Серен-ооловна, математика, Сарыглар Александр Чимит-оолович, физика, Хурумма Тожу-кыс Шырынмаевна, математика.

Шуй: Хертек Семен Х, физика.

Элегес: Донгак Наталья Аракчаевна, физика,

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-ле үнүп эгелээн

№ 161 (15381) ◆ 1994 чылдын октябрь 6, четверг ◆ Ат салган шагы 23.30. Садар өртээ 150 рубль.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

АЖААЛДА ШУУДААН

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. (Телефон-биле). Кожуунда дүжүт ажаалдазы элээн шуудаан. Ажыл-агыйлар чайгы долудан арткан 1650 гектар чернин тараазын ажаар ужурлуг. Октябрь 3-түн байдалы-биле, 635 гектар шөлдүн тараа культуралары ажааттынган, чаа дүжүттүн 210 тонна тараазы шаннарда дүшкен. 63 гектар шөлде картофельдің дүжүдүн ажааган, 226 тонна картофель анмаарларда, складтарда урдунган.

Эң ылангыя «Хемчик» кооперативтер каттыжыышкынында дүжүт ажаалдазы энне-организастыг, дүрген темпбиле чоруп турар. Ажыл-агый 1100 га чернин дүжүдүн ажаар турган, 455 гектар шөлдүн тараазын ажаан алган, чаа дүжүттүн 136 тонна тараазын шаннарда дүжүрген, арыглап турар.

Ол-ла ажыл-агыйда картофель өстүрер кооператив 35 га шөлден 130 тонна картофельди ажаап алган. Ажыл-агыйның тараа ажаар 7 комбайны кывар-чаар материалдар-ла үзүктелбес болза, үрелишкин, туруушкун чок ажыллап турар. Комбайнерлер Болат Хомушку, Дадар-оол Донгак, Василий Хомушку, тараа сөөртүп ажыллап турар чолаачылар Николай Саая, Василий Хомушку дүжүт ажаалдазында шалыпчы езу-биле ажыллап турарлар.

«Алдын-Булак», «Бижиктиг-Хая» кооперативтер каттыжыышкыннарында дүжүт ажаалдазы база шуудаан.

КЫШКА БЕЛЕН ЭВЕС

Кожуун чагыргазының коллегия хуралынга 1994—1995 чылдың кышка белеткел, мал чемнериниң белеткели, дүжүт ажаалдазында байдалдарны чугаалажып көрген.

Хыналдадан илерээни-биле 5 СБФ-лериңде септелге шуут эгелевээн боор турар. Эң ылангыя Бижиктиг-Хая, «Хемчиктин» Ийгылак, «Шекпээрнин» Суг-Бажы сүт-бараан фермаларында байдал дүвүренчиг: септеттинмээн, өдек болгаш өске-даа чугула түүлдер белеткеттинмээн, кышка белен эвес. Бижиктиг-Хая СБФ-зинде чаңгыс-даа тонна силос, сенаж салдынмаан.

Эрткен кышка багай белеткелдің түннелинде Бижиктиг-Хая фермазындан саар 70 инек, 30 молдурга, бызаа өлүп хораан. Бо чылын ол «төөгү» база эгелээр деп барган. Кооперативтер каттыжыышкынының даргазы Онгак-Комбуевич Куулар мал чемин белеткээринче кичээнгей салбаан, ажылын сөөлгү үеде кара туразында кагган. «Шекпээрнин» Суг-Кажа фермазында байдал база-ла ындыг. Тарымал тоорукту кеспейн, доңуруп каан.

Ниитизи-биле кожуунның ажыл-агыйлары мал чеми белеткээр планын чүгле 53 хуу күүседип алган. «Бижиктиг-Хая» кооперативтің каттыжыышкынының даргазы О. К. Куулардың херээн силос, сенаж культураларын тарыааны, мал чемин багай белеткээни дээш истелге органнарынче шилчиткен. Бижиктиг-Хая суму чагыргазының даргазы Алексей Бойдуну, Шекпээр суму чагыргазының даргазы Намчал-оол Ооржакты, «Шекпээр» каттыжыышкын даргазы Вячеслав Куулары, өдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Чыртак-оол Дожулааны, кол зоотехниги Владимир Сарыгларны мал чемнерин чедиштир белеткеп аары-биле хемчеглер албайн турганы дээш ыңгыны донгуткан болгаш четпестерни дүрген эдерин коллегия хуралындан дааскан.

Хоюг-оол МОНГУШ.

КУСКУ ОДАРДА

«Ак-Туруг» совхозта Сергей, Нина Шайзан-ооллардың өг-бүлелери каш чыл улаштыр мал кадарын келген. Аныяк өг-бүле 100 хойдан 80-ден эвээш эвес хураганы камгалап ап, ниитинин малын чидириг чок өстүрүп келген.

Ам бо хүннерде малчын өг-бүле Алдын-Булак деп черде малын күзегледип турар Олар хоюн чайын эки семиртип алган-даа болза, куску одарга оон-даа эки күш киир семирткеш, кышты хуу ажырар, малдын төлүн менди алыр сорулгалыг ажыллап турарлар.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

Чагыдылга—94

ИДЕПКЕЙЖЭЭН

Бай-Тайга кожуунның төпчүткен ном санының өргээзинин коллективи солун, сеткүүл чагыдылгазынче бо хүннерде идепкейлиг кирипкен Техниктиг алды ажылчын-биле катай чээрби кижи «Шынның» келир чылда чагыдылгазының баштайгы үш айның чагыдып аппан.

Чагыдылганы микрорайоннар зайы-биле хуваажып алганын библиотекарь Ч. К. Адыг-оол эптиг арга деп санап турар. Бо чугула кампанияга ном санының эргелекчизи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажыллакчызы Т. С. Хертек коллективин боттарының харыылап турары микрорайонга («Аян» агитквартира) хувааган. Үжен ажыг өреге бурузунге олар кирип турган, чагыдылганы кылып чоруда берген.

Валентина САТ.

АЧЫ-ДУЗА ТӨВҮ

Россияның Уруглар фондузунун Тыва Республиканың салбыры уругларга бичиндаа бол дуза көргүзери-биле дуза төвүн организастап турар Бажыннарда уругларның кедип каапкан-даа болза, самдар эвес азы уруг-дарының бичелей берген идик-хеви бар, ону кайнаар-даа аппаары чамдык иелерни дувуренип турар. Ынчангаш бичиг-даа адтыкшылдыг өг-бүлелер ыятпайн, уруг-дарының кеткен хевин төпке эккеп берип турарын Уруглар фондузунун ажылдакчылары дилеп, ада-ие-биле харылзааны тудуп эгелээн. Уругларга ачы-дуза төвүнүн биоги аалчызы Лидия Декеевна Чимит болган. Ол дыка хөй идик-хепти берген.

Республиканың Уруглар фондузунун даргазы Сара Монгушовна Ооржак эрткен неделяда Кызыл-Арыгда школа-интернатка чораан, «Сникерс» конфеталардан аңгыда, уругларга хеп аймаан фондунун мурнундан дуза кылдыр берген Уруглар фондузундан барган аалчылар школа-интернат уруглары кедер идик чок, дувуренчиг байдалда дээрзин көргеннер. Ынчангаш уругларга кандыг-бир дузаны көргүзери-биле чонг — чоорган деп билип, ачы-дуза төвүн организастап эгелээнинин чылдагааны-даа ол Чон чеже-даа аар-берге байдалда болза, арыг сеткилдиглер бистин аравыста хөй дээрзинге Уруглар фондузунун ажылдакчылары эки билиирлер. Шынап-ла, өскүс уругларыыскаа дуза көргүзери кижи бүрүзүнүн хамааты хүлээлгези дээрзин тыва чон эки билир, ада-өгбелеривистин чаңчылы-даа ындыг чораан.

Светлана МОНГУШ.

БОТТУГ ДУЗА БОЛЗА...

Чадааананың сүт заводунуң ооң төлевилел документациязын 1955 чылда ажылдап кылган болгаш ажыглалче киргенден бээр 35 чылдың үүрүнде чонга ачы-дузазын чедирип келген. Чоок-кавы кожууннарның колхоз, совхозтарының дужааган сүдүн болбаазырадып кылыры анаа бир ажыл эвес дээрзин мында ажылдап турар кижилер кончуг эки билирлер. Чамдык таварылгаларда Төөн-Хемчик кожуунуң ажыл-агыйларындан ангыда биске Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хемниң ажыл-агыйлары сүдүн дужаап чедип кээрлер. Ындыг үелерде оларның эккелген сүдүн дедир чорудар арга чок, хүлээп алыр таварылгалар болгулай бээр.

Бир хүнде ортумаа-биле 3,5—4 тонна чеднр сүттү хүлээп ап турар болгаш цехтиң ажылчыннары орай кежээге чедир ажылдап кээрлер. Бо дээрге мурнуку чылларга бодаарга, оранчок куду деннел дээрзи билдингир. Чүге дээрге мооң мурнунда ышкаш ажыл-агыйларга албадал-биле дужаар плян — онаалга ам бар эвес. Кым чежени дужаарын боттары билир болу берген үе-ле болгай.

Амгы бо хүннерде бергедеп турар айтырыг — кылган продукцияның саарылгаже үнмейн чыдып турары. Ооң кол чылдагааны база өртектерниң улгатканы. Бо талазы-биле эде санаашкыннарны кылыры негеттинип келген.

Чоокта чаа кожуунның ажыл-агыйларының каттышкан хуралынга тускай шиитпирни хүлээп алган болгай. База кооператив ажыл-агыйларының удуртукчуларынга чогуур сүмени киирген турган. Херек кырында бо хүннерге чедир чаңгыс-даа ажыл-агый келбээн Бистиң талавыстан маная удурланыышкын чок, чөпшээрежилгени берип, өртектерни чиигедир, санаашкыннарны эде кылыры-биле экономистер, бухгалтерлерни боттарывысче чалап турар бис.

Биске шору сүт дужаап кээп турар ажыл-агыйларга «Хайыраканны», «Искраны», «Чыраа-Бажын» адап болур. Оларның киирген продукциязының шынары өске ажыл-агыйларга дениээрге багай эвес болуп турарын маная демдеглеп каары артык эвес боор.

Бо чылдың эрткен сес айларының түннелдерин чугаалажып тургаш, сайгарып көөрге, завод орулга чок, карылгалыг ажылдаан. Ай, квартал санында карылгалыг, продукция сайгарылгазы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 4222 рубльге чедир кылдынмаан азы 9,4 хуу, продукцияның бот-үнези 108523 рубль азы 43 хуу көвүдээн.

Ажылчыннарның шалып төлевириниң бо чылдың февраль айдан эгелеп өлеттинмээни амыдырал-чуртталгазынга берге үржүктарны чедирип, эң ылангыя чаш ажытөлдүг, школада өөренип турар уругларлыг өг-бүлелерниң байдалы, аарып-аржаан болгаш берге байдалдарда келген кижилерге боттуг дуза чедиреринің аргазы бисте берге байдалда. Мооң кол чылдагааны — үстүнде чугаалаанын орулга чок, карылгалыг ажылдап келгенивисте. Ол ышкаш сан-хөө айтырыгларын экижидип, боттуг дузаны чедиреринің үстүкү черлерге каш удаа турган бис.

Херек кырында колхоз, совхозтарга төлээр ужурлуг өревис бо хүннерде 103 млн. рубль база албан, организация черлеринге 68 млн. рубль төлээри болгаш кывар-чаар материалдарны садып алыры аажок бергедээн. Мооң-биле чергелештир чедер-четпестерниң болганчок-ла таваржы бээри, эрткен ийи неделяның дургузунда хөй үрелишкинер колдуунда электрилиг моторларның, суг сордурар насостарның үрелири ажылга кончуг улуг шаптараазынларны таварыштырып, оларны дилеп тыварынга үе-шактары, чарыгдалдарны болдуруп турар.

Ажыл-агыйның иштики хереглелинге ажыглаар автотранспорттун чогу, чаңгыс ГАЗ-53 машинаның техниктиг байдалы багайы-биле бо чылын техниктиг көрүүлдений эрттирип албаанындан рейсче үнер аргазы чок болган. Арткан үш автомашинаны заводтун балансызындан үндүрбейн, өске кижилерге садып чорудупкаш, өртээн эгидип албааны канчап-даа хоойлудурүмге таарышпас чоруктур.

Продукция болбаазырадыр цехтиң дериг-хереклелериниң салым-чолунуң дугайында, оларның норма-чижээн ажыр ажылдаанын чугаалаандаа ажыы чок. Цехтиң ханалары өл-шыкка ирээш, буступ кээп дүжүп, чаъс чаарга дамдылаары, чаңгыс-даа бүдүн сонгалар чогу дээш манаа хөйну көргүзүп болур. Төп одалганың котелдары ондактыг байдалда, оларны чаартып, солууру негеттинип келген. Агаар-бойдусту хирлендирбес талазы-биле хоолайларга шүүрлер салдынмаан, заводту долгандыр чурттала бажыңнары, албан, организациялар бүзээлеп алганын караавыс-биле көрүп турар бис. Мындыг турда санитарлыг байдал дугайында чугаа чорутканының ажыы бар бе?

Кожуунга хамааржыр суурларны, ында улуг-биче албан, организацияларны, ясли-садтарны санаваска, бүдүн 10 муң ажыг чурттакчылардыг Чадаана хоорайның чонун канчаар хандырарыл? Ынчап кээрге кол-ла сорулга — кышка белеткел ажылдарын дарый эгелээри болгай. Бо хүннерде хүнү-биле 130 дөрбелчин метр сонга шилдерин, хоолайлар солуур 160 метр янзы-бүрү бир 1Е-9 котел, ийи ГК-6 насос, үш электрилиг моторлар болгаш өске-даа үүрмек артык кезектерни садып алырынга 25 млн. рубльди кайыын тыварыл? Бо бүгү бистиң дүвүредип турар айтыыглар бо-дур.

Чылдан чылче бурунгаар көрүш кылбайн, чаартылга болгаш септелге дугайында сагыш салбаанывыстан, заводтун байдалын кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр. Моон кандыг түннел үндүрерил дээрге, келир чылдан эгелеп Чадаана хоорайга канчаптаа турагш чаа сүт заводунун документациязын дораан ажылдап кылырын, ооң турар черин шилиирин база акшаландырарын үстүкү черлер, эң ылангыя кожуунуң чагырга чери кичээнгейге алыр боор дээрзинге идегеп тур бис.

ЧАМЫЯН ДИЛГИЖЕК.
Чадааананың сүт заводунуң директору.

СИБИРЬНИҢ КААЙЛЫЖЫЛАРЫНДА

Бистиң бүгү-ле ажыл-херээвисти көрүп кээриске, Чөөн-Сибирьниң каайлы черлериниң туружу улгадып турар. Үш ай дургузунда Россияның Күрүненің каайлы комитединден ийи катап улуг комиссияның бистиң крайларга кээп чорааны ооң хереченизи. Бо удаада ол комиссияны Россия Федерациязының Күрүненің каайлы комитединиң даргазының оралакчызы, каайлының бирги черегинин күрүне чөвүлекчизи С. М. Беков баштап чораан.

Комиссияның составынга эргелелдерниң техниктиг хандырылганың начальниктери, каайлы хыналдазының капитал тудуг болгаш ажыглалга киирер тудуг объектилериниң начальниктери болгаш чурттуң өске-даа харыысалгалыг каайлы ажылдакчыларының Москвадан келгени ону база бадыткан турар.

ККК — күркаайлы комитеди. Чугаалажыышкыннарның кол айтырыы — Кыдат-биле кызыгаарда кызыгаар пунктуларының дериг-хереклелерин экижидери. Ол айтырыг талазы-биле комиссия-биле чугаалажылгага Чита, Иркутск областарның удуртукчулары болгаш кызыгаар чоогунун районнарының администрацияларының даргалары база чаладып киришкеннер. Кыдат тала-биле арга-дуржулга солчулгазы база болуп, каайлы черлериниң удуртукчулары Маньчжурияга база четкен.

Иркутскиге болган түннел хуралга Чөөн Сибирьниң каайлы черлериниң начальниктери, ооң иштинде Тыванын каайлы черинин начальниги И. М. Сувандни чалаттырып, анаа киришкеш келген.

Игорь КУШЕЛЕВ.
Чөөн Сибирьнин каайлы эргелелинин массалыг информация, парлалга талазы-биле кол инспектору.

ОЛ ШЫН ЭВЕС-ТИР

Сентябрь 8-те № 141 «Шында» кидис кылыр дугайында чуруктарлыг, кожамыктыг-даа үүлдү сонуургап номчудум. Ында «дүктү инек кежи хөмге салыр, суглаан соонда аргамчы-биле шарыыр» деп соора бижээн болду.

Инек кежинге дүк кажандаа салдынмас. Ол хамаанчок эрги адаккыга дүк салдынмас. Суглапкан дүк бир-ле божа куткан шоодай (таар дээр) ышкаш, суг шаагайнып турар, дүрген-не сөөртүп чорутпас болза, суу агып каар, кидис болбайн баар. Ындыг көк суг кидисти баг аргамчы-биле черле шарывас. Аргамчы өлге бир-ле шойүндү дег ылбырап, резина ышкаш шөйлүп каар.

Баг кургаан соонда, кургаг тал ышкаш, сынып, углуп турар апаар Ынчангаш аргамчы, баг аймаан сугга сугар хамаанчок, өл-шыкка дээртпес. Ол ындыг янзылыг шын эвес болду. (Үк үүлдүң автор ам аравыста чок, чок апарды). Солуннарга шын эвес бижиттинген ийикпе, азы чедимче чок үүлдер көргеш, сагыжым саарыкталы бээр кижи-дир мен.

Куулар САМБУУ.
Ак-Довурак хоорай.

АВТОТРАНСПОРТ НЕМЕШКЕН

Тываны «дугуй кырында республика» деп адап турары таварылга эвес. Улус ажыл-агыйының чүктерин дажыглаарын, пассажирлерни аргыштырарын бисте колдуунда автотранспорт-биле боттандырып турар. Чүге дээрге Тывада демир-орус чок, хем болгаш агаар оруубиле сөөртүүлге болгаш пассажирлер аргыштырарының хемчээли ам дээрезинде улуг эвес. Ынчангаш автотранспорт бистиң республиканың амыдыралынга улуг черни эзлеп турар.

Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельцин бо чылдың чайынында Тывага кээп чораанының үезинде «УАЗ-469» маркалыг чаа 15 автомашинаны республиканың кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының даргаларынга халаска бээрин аазаан турган. РФ-тиң Президентизинин аазаан автомашиналары республика чедип келгеп болгаш оларны эзлеринге эрткен воскресенье хүнүнде ТР-ниң Чазааның автобаазазындан үлеп берген.

Тыва Республиканың Түрүне секретарь — ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол чаа чиик автомашиналарының техниктиг паспорттарын эзлеринге тывыспышаан, немелде транспорт оларга үлеп берген.

— Бо болуушкун, тодаргайлааргa, Россия Федерациязының Президентизин Борис Николаевич Ельцинниң белээниң дугайында бүдүн шак-даа дургузуп илеткеп болур мен. Ынчалзажок чаа автомашиналарның эзлери ук транспортту болгаш анаа техпаспорттарны четтикпейн манап турарын барымдаалааш, кысказы-биле чугаалап көрейн, деп, Владимир Салчакович бодунуң дыннадыын эгелээн.

Бистерге берген үнелиг белек дээш Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинге болгаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка сеткилдің ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Бо белек онзагай үнелиг. Чүге дээрге республикада 114 суму чагыргаларында үүгле 71 автомашина бар болгай, оларның 55 хирезин бо хүнде ажыглап турар. Бөгүн кожууннарже болгаш сумуларже 30 хире машинаны чорудуп турарывыс бо. Оларның 15-ин Россияның Президентизи халас берген, артканнарын республиканың Чазаанын акша-хөреңгизи-биле саткан. Амгы үеде хөй-хөй сумулар чагыргаларында гаражтар, харын-даа конторалар безин чок болуп турар дээрзин чугаалаар апаар. Бо неделяда Тывага күүсекчи органнарны болгаш тус чер чагыргаларын хандырар талазы-биле чаңгыс аай күрүне эргелелин тургузар бис. Ук эргелелдің начальниги бир оралакчызы чагырга черлерин хандырарын харыылаар апаар. Тыва Республиканың Чазааның тус чер чагыргаларынга хамаарыштыр салып турар кичээнгейинге болгаш сагыш салыышкынынга республиканың суурларынга түүлдешкек ажыл-херек чоруур апаар дээрзинге идегээри күзенчиг. Тус-тус черлерниң байдалдарын сагыышаан, оларны чонга сонгуттуруп алган «президентилерин» деткиир дээш шупту машиналарны үлээн бис. Багай орукчириктиг Тожу болгаш Мөңгүн-Тайгага берген машиналарны үш чыл болгаш, а өске кожууннарга — дөрт-бешчыл болгаш хуужудуп болурун шиитпирлээн.

Каа-Хем болгаш Бии-Хем кожууннарның чагырга черлери боттарының суму чагыргаларын транспорт-биле барык бүрүн хандырып алган дээрзин Владимир Салчакович демдеглээн.

Сизимниң суму чагыргазының даргазы Антонина Степановна Гусева кедергей өөрүшкүлүг болган дээрзи илдең чорду. Анаа машина ажыглап мунары дээрге бодунуң ат-алдарын көдүрери эвес, а ажыл-агыйны чорударынга ажыглаары болур. Тайга черде турар бичии суурга үүг-даа болу бээр, ынчангаш дуза дилээн улус чагырга даргазынга келир — чаш уруг-дарыг-даа аарый бээр, эмчи-даа хереглеттинг бээр болгай... Оон аңгыда акша-төгерик-даа сөөртүр, пенсия, пособие-даа сүржүр. Сизим чораан командировкамны сактып келдим. Паром ажылдавайн турганы-биле машинавысты хемниң он талазынга каар ужурга таварышкан бис. Белбейден арга даамалы бисти кежирип каан. А Сизимге чедир ол черниң суму чагыргазының даргазының төрели кижи мотоцикл-биле чедирген. Орукка бүгү бодувус куу довуракка болуп четтивис, кожуун чагыргазының даргазы С. К. Долгар база-ла куу довуракка борашкан. Машиналар үлеп турда, ону сактып келгеш оон-биле каттыржып-даа турдувус... Ам чедип кээр болзуңза, чыгаан-биле халдып турар апаар бис.

Республиканың кожууннарының эң ырак суурларының чагырга даргалары машиналарны алган — ол дээрге Ырбан, Эйлиг-Хем, Кызыл-Таңга, Кара-Хөл, Мугур-Аксы, Шекпээр, Шанчы, Ү-Шынаа болгаш оон-даа өске. Тыва Республиканың Чазааның автобаазазындан ам-даа 15 машинаны үлеп чорудар, оларның чамдыызы ажыглаттынып турган машиналар болуп турар.

— Ажылга ажыглап мунар транспорт чокта чер чедери тоң берге-дир—деп, Бии-Хем кожууннуң чагырга даргазы К. А. Маспык-оол чаа машинанын техпаспортун ап тура чугаалаан. — Биске транспорт агаар-биле дөмей чугула херек. Көдээ Советтер даргаларын машина-биле хандырар дугайында Громыконуң шагдагы Чарлыын сактып тур мен. Ол документ саазын кырынга чыдып каан. Амгы шаг-үе Россияда [illegible] болза, Тывада тус чер чагыргаларының удуртукчуларының изиг күзели боттаныр турар-дыр. Ол дээрге бистиниң болгаш көдээ чонунуң дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң, Чазааның чылыг сагыш салыышкынынынында-дыр деп билип турар бис. Россияның составынга Тываның каттышканындан бээр 50 чылынга уткуштур бо улуг белекти ап турарывыс өөрүнчүг болбайн канчаар. Ынчангаш бистер чүгле эки ажылдаарындан аңгыда, тус черлерге Тыва Республиканың Чазааның политиказын чорудар апаар бис, а машиналарны камныг ажыглаар.

Таңды кожуунның чагырга даргазы Б. К. Балчий-оол чаа «УАЗ»-тың техпаспортун холга алгаш, ону Владимировка сумузунуң чагырга даргазы Н. Ч. Дагжыыга үүлээткен.

— Нина Чоодуевна дээрге бистиң кожуунуң суму чагыргаларының даргаларының аразында чаңгыс-ла херээжен кижи болуп турар— деп, Борис Константинович тайылбырлады. — Оон аңгыда ол черниң оруктары дыка багай, а «Россия» совхозтуң шөлдери болгаш малчыннар мырыңай Чагытай хөлдүн чоогунда чедип турар. Ынчангаш Н. Ч. Дагжыыга машина кончуг чугула херек. Чолаачының шылыңын кожуун чагыргазы ап-ылып берген.

Ульяновскиден ол машиналарны мунуп эккелген чолаачылар дугайында база каш сес-биле чугаалаар болдуг мен.

— Бо машиналарны ырак черден эккээри, үлээн берге болду — деп, дуржулгалыг чолаачы Владимир Николаевич Курганский чугаалады. — «Ульяновскиниң автомобиль заводу» акционер ниитилелден 36 машинаны алдывыс. Машина бүрүзүнге-ле бир машинаны кожуп алгаш сөөртүп эккелдивис. Дыштаныр чораан, 6 хонук дургузунда 4300 километрни эртивис. Ол хире черге машиналарывыс шыдашкан. Чүгле бир машинаның коробказының раздатказы үрелген. Чамдыктарының карбюраторлары багай ажылдап чорду. Орукка рэкетифлер (үптекчилер) таварышпады, Казахстанның каайлы черинге хээли бээр ужурга таварышкан бис — машина санындан-на 10 муң рубль бердивис. Анаа бистерден хей черге — машиналарны садып алган бижин чок дел чылдагаанаан. Зелеке берген машиналарның ындыг документизи канчаар турар боор! Мен чаа машиналарны үргүлүү мунуп эккеп турдум. Орук дургаар чамдык чүүлдер дыка өскерилген. Хамык столоваялар шупту кафелер апарган. Чаңгыс чемненин алыр дээш 8 муң рубль октаар апаар сен. А чеми шынар чок, кижи-даа тотпас...

— Машиналар дугайында чүү чугаалаар силер база ону башкарар чолаачыларга чүү күзээр силер?

— Машиналар тулган экидир. Чамдык чүүлдерин автобаазага кылган бис. Электри системаларын Сергей Базанов хынаан. Дуржулгалыг слесарьларывыс бүгү чүүлдерни дыңзыдып, тырткан. Ынчангаш чолаачыларга эки чоруурун күзээр-дир мен.

Оруулар чаагай-ла болзун!

Василий КРИВДИК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНДЕН БОЛГАШ ЧАЗААНДАН

Тыва Республиканың оралакчы президентизи Алексей Александрович Мельниковтуң аазы

Клавдия Александровна
СЕВАСТЬЯНОВАНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа А. А. Мельниковка болгаш ооң төрелдеринге илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Турция Республикада төлээлекчизинге «Дормак» фирманың Президентизи дээрги Мехмет Дораны томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1994 чылдың сентябрь 30. № 413. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Турция Республика-биле садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг база культура кады ажылдажылгазын хөгжүдер болгаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Турция Республикаже аян-чоруунуң болгаш Турция Республиканың Президентизи дээрги Демирел-биле ужуражылгазының үезинде чедип алдынган дугуржулгаларны боттандырар сорулга-биле «Дормак» фирманың Президентизи дээрги Мехмет Дораны Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Турция Республикада төлээлекчизинге томуйлаар

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың хүндүлүг аттарын тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың хүндүлүг аттарын тыпсырлар болза:

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Николай Григорьевич Григорьевке — Барыын-Хемчик кожууннуң Ак-Довурак АТБ-зинің чолаачызы, республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш.

Хандынмаа Ооржаковна ДҮДҮКПЕНГЕ — Ак-Довурактың хлеб заводунуң хлеб быжырыкчызы, республиканың аш-чем үлетпүрүнге ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш.

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Мария Антоновна МЕЖЕК-КЕИГЕ — Барыын-Хемчик кожуун эмнелгезиниң акушер-гинекологу, республиканың кадык камгалалының төлазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш.

«Тыва Республиканың өөреднлгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Зоя Сагдыевна ДУКТЕН-ООЛГА — Барыын-Хемчик кожуунуң Ак-Довурактың № 2 ортумак школазының директору, республиканың өөредилге талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдааны дээш.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1994 чылдың октябрь 5. № 195. Кызыл хоорай.

КОМИССИЯНЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ ХУРАЛЫНГА

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының ээлчеглиг хуралы дүүн болуп эрткен.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) үнген депутаттарының орнунга депутаттар соңгулдаларын эрттиреринің болгаш белеткелиниң талазы-биле округтуң соңгулда комиссияларының сорулгаларының дугайында» илеткелди ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары К. Д. Будук-оол анаа кылган. Тыва Республиканың Дээди Хуралының үнген депутаттарының орнунга депутаттар соңгулдаларын 1994 чылдың ноябрь 20-де, воскресеньеде эрттиреринің Төп соңгулда комиссиязы шиитпирлээн. Ол соңгулдаларга белеткелди чорударын, эрттиреринің илеткелчи чугаалаан.

Чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының үнген депутаттарының орнунга соңгулдалар эрттиреринің талазы-биле округтуң соңгулда комиссияларын тургузар дугайында айтырыгны хуралга база көрген.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутадының эрге-бәйдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш негелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин хуралга чугаалашкан

Бистиң корр.

ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИН КӨРГЕН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының чурттар аразының херектериниң болгаш парламент харылзааларының комитединиң хуралынга «Чүдүлгениң хостуунуң болгаш Тыва Республиканың шажын организацияларының дугайында» хоойлу төлевилелиниң кол-угланыышкынын чугаалажып көрген. Комитеттің даргазының оралакчысы В. А. Петренко хоойлу төлевилелиниң кол угланыышкыны кандыг болурунуң талазы-биле илеткелди кылган.

Депутаттар санал бергеш, хоойлу төлевилелин ажылдап кылып тургаш, республиканың национал болгаш шажын талазы-биле онзагай үүлдериш барымдаалап көрүнче кичээнгейни салган.

Хоойлу төлевилелиниң кол угланыышкыны кандыг болурунга хамаарыштыр Тываның камбы ламазы К. О. Сандак, Троица хүрээзиниң төлээлекчизи Алексий, сарыг шажынның кожууннар аразында ниитилелиниң төлээлекчизи Д. Содунам, хамнарның «Дүнгүр» ниитилелинден Д. Ооржак болгаш өскелер-даа саналдарын берген.

Любовь ЖИЦ.

Сайыттың оралакчызы-биле интервью

ПЕНСИЯ АЙТЫРЫЫ ШИИТПИРЛЕТТИНИП ТУРАР

Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң 1994 чылдың май 16-дагы «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оларга деннештирген черлерге хамаарыштырар дугайында» Чарлыын республиканың чону улуг сеткил ханыышкын-биле хүлээп алганы билдингир болгай. Ол Чарлык ёзугаар херээжен чоп 50 харлыында, а эр улус 55 харлыында пенсияже үнери көрүнген. Ынчалза-даа амдыызында ол айтырыг шиитпирлеттинмейн турар чүве болганда (пенсия акшазы амдыызында алдынмайн турар) ол талазыбиле билдинмес айтырыглар кайы хөй болуп турары редакцияга кээп турар хөй санныг чагаалардан илдең. Шынап-ла, солунга эвээш эвес материалдар үнүп турза-даа, чогум-на айтырыгның кол кезээ, чоннуң кол сонуургаш турары айтырыглары ам-даа долу харыылаттынмайн турары шын. Ынчангаш бистиң корреспондентивис Маадыр-оол КАЛЧАН Тыва Республиканың чоннуң социал камгалал сайыдының бирги оралакчызы А. С. ВЛАДИМИРОВА-биле ол айтырыгга хамаарыштыр интервью кылган.

— Бистиң республиканы Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оларга деннештирген черлерге хамаарыштырар дугайында Б. Н. Ельцинниң Чарлыы үнген соонда силерниң аалының ажылдакчыларынга улуг-ла чүүк чүдүрүлген боор аа, Алевтина Сергеевна?

— Ол Чарлык үнген соонда, шынап-ла, чонувус аажок амыраан, оон амыдыралга дарын боттанырын манап эгелээн болгай. Ынчалза-даа ол Чарлыктың боттанырынга улуг ажыл негеттинери чугаажок. Бирги эзлегнин кол айтырыы — ол пенсияларны төлээринге хереглеттинер акша-ла болгай. Бодап-даа көрүнер-даан: амгы үеде безин бистиң пенсионерлеривис эвээш эвес болдур ийин. А РФ-тиң Президентизиниң бо Чарлыы-биле бистиң республикадан 16 муң кижи пенсияже үнер апаар-дыр. Бистиң аамы болза чылда 4000 кижиниң пенсияже үнер документилерин кылыр чүве болгай. Ам сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь айларда 16 муң кижиниң пенсияже үнер документилерин кылырывыс ол, азы өскээр чугаалааргa, 4 чылдың нормазы-дыр ийин. Чүгле Кызыл хоорайдан безин 5 муң ажыг кижи бо сөөлгү Чарлык ёзугаар пенсияже үнер апаары ол-дур. Арткан 10 ажыг муң кижи— кожууннардан пенсияже үнер. Ынчангаш, шынап-ла, силерниң чугаалааныңар ышкаш, Социал камгалал яамызының ажылдакчыларында чүүк улуг-ла чүдүрүлген болдур ийин. Ону кыска үеде кылып доозар дээш социал камгалал черлериниң ажылдакчылары кызымак ажылдап, боттарының дыжын бодавайн турарын маңаа чугаалап каар боолаан мен.**

— Алевтина Сергеевна, пенсияны апрель 30-ге чедир шалың-биле санап турар-дыр. Амгы өскен шалыны, Соңгу чүкке деннээн шалыны кажан ол пенсияже немей санап кирерил?

— Бир эвес хамааты кижи пенсияже бир дугаар үнүп турар болза, ол кижи пенсияже үнериниң мурнундагы 12 ай дургузунда ажылдаанының дугайында бижикти эккеп берип болур. Ол Чарлык май 16-да үнген болгай, а бис ону апрель 30-ге чедир деп турар бис. Ынчан пенсияны тыпсыр хуусаазы — май 16-дан эгелээр. Азы өскээр чугаалааргa, Чарлыктың үнген хүнүнден эгелээри ол. А пенсияның оон соондагы немей төлелгелери немей төлелгелер дугайында Чарлык ёзугаар уламчылаар апаар: август 1-ден — 1/15, сентябрьда — 1/30, октябрьда—1/51 дээн ышкаш.

Бир эвес пенсияже үнериниң талазы-биле шалың бижиин сентябрь 30-ге чедир киирген болза, ол кижиге пенсияны октябрь 1-ден эгелеп санаар (бир эвес документилерин социал камгалал килдизинге октябрь айда киирген болза). Ынчан пенсияга немей санаашкын турбас, а чүгле шалыңга немей санаашкын турар апаар. Ону билип алыры черле чугула.

— Доктаал-шиитпир хүлээп алдынган соонда ам ону дарыы боттандырары-ла чугула апаар чүве ыйнаан, ынчалза-даа ол ыңдыг белен эвес деп чугааладыңар, а оон-биле чергелештир РФ-тиң Президентизиниң ол Чарлыы саң-хөө талазы-биле бадыткаттынмаан, ынчангаш ол пенсияларга төлээр акша-төгерик чок дээн чижектиг чугаалар база нептерен турар боор чорду...

— Ыңдыг чугаалар дыңналып турар боор чорду харын. Ынчалза-даа ону ынчаар билирге, арай ажыл-херекке дүүшпес апаары билдингир. Чүге дээрге ол акшалар амдыызында бисте келбээн-даа болза, оларның чедип кээри чугаажок. Херектің ужуру болза, пенсия акшазын амга чедир төлевээн болганда, акша чок-тур деп чамдык улустар бодап, артык чугаа үнүп турары ол-дур ийин. Амдыызында биске акша тускайлаттынмаан-даа болза, бүгү хемчеглер алдынып турарын маңаа черле демдеглеп, дыңнадып каары артык эвес деп бодаар мен. А ол ышкаш, чоокку айларда ол пенсияларның акшаларын төлээри-биле чамдык аргалыг организациялар акша-төгерик чыгдының-даа турар-ладыр. Ол база-ла акшаны дүргедириниң база бир аргазын организацияларның удуртукчуларының дилеп тып турары ол-дур.

Россия Федерациязының нинти байдалы белен эвес болза-даа Тываның девискээрин Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оларга деннештирген черлерге хамаарыштырар дугайында РФ-тиң Президентизиниң Чарлыы бистиң аныяк республикавыстың хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни угландырып турарын бадыткан турар дээрзин ам билбес кижи кайда боор. Ам пенсионерлерге төлээр акшаны база тускайлап бээриниң айтырыы шиитпирлеттинер деп турары ол. Бистиң республиканың удуртукчулары база ол талазы-биле айтырыгны Москвада доктаамал тургузун турары билингир-ле болгай. Ынчангаш пенсияга төлээр акша дугайында улуг-ла нарын айтырыг тургустунмас боор деп бодап турар бис. Чоннуң социал камгалал яамызының талазындан пенсионерлерниң алыр акшазын саададыр чорук колдуунда-ла турбаан чүве.

— Пенсияларның ортумак хемчээли турар бе?

— Турбас боор бе, турарла болгай. Ынчалза-даа ортумак хемчээл дээрге, шуут аңгы-аңгы болгулаар чүве, чаңгыс аай эвес аан: кыдыкы хемчээли, ортумак хемчээли дээш-ле баар. Ынчалза-даа ортумак хемчээл барык-ла өспес боор чүве, Соңгу чүк районнарынга деннээн Чарлыкка-даа хамаарыштыр алырга аан. Оон хемчээлин ол кижиниң ап турары шалың барымдаалап тургузар-ла болгай.

— Немелде акша ажылдап ап турар улус пенсиязын канчаар санадып алыр апаарыл?

— Ында улуг-ла бергедээшкин чок ийин. Ол немелде ажылдап турар чериннен шалыңның дугайында бижик эккээр апаар.

— Ыңдыг-дыр, Алевтина Сергеевна, документилер-даа дужааттынган-дыр, а ам кажан пенсиязын ап эгелээр боор чүве ирги але?

— РФ-тиң Президентизиниң ол Чарлыңга хамаарыштыр бүгү хар-назыны, ажал стажы тааржып турарындан ол ёзугаар документилерин дужаапкан хамаатылар пенсиязын ноябрь айда ап эгелээрлер боор. Бистиң яамының талазындан ол талазыбиле айтырыгларны шиитпирлеп турар бис.

— Тываны Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга болгаш оларга деннештирген черлерге хамаарыштырган соонда пенсионерлерниң амгы ап турары компенсация акшазын бербес апаары шын бе деп айтырыгны база салып турардыр.

— Ол талазы-биле амдыызында кандыг-даа өскерилге чок ийин. А ноябрь айда кандыг болурун ынчан көре-ле бээр бис ыйнаан. Шуут-ла дорту-биле мону чугаалап каан болур мен: ажылдавайн турар пенсионерлерге компенсация акшазы ол-ла хевээр артар ужурлуг. А ажылдап турарларга кандыг болуру амдыызында билдинмес, ол үезинде көстү бээр боор.

— Силерниң маңаа немей чугаалаар үүвенер бар ирги бе?

— Чугаалажып турарывыс Чарлык дугайында билдинмейн турар айтырыглар дыка хөй: кожууннардан-даа, хоорайлардан-даа чон кээп-даа, телефон-биле-даа айтырыгларны хейнү салып турлар. Ылаңгыя мыңдыг үүлдү чугаалап каайн; беш болгаш оон-даа хөй уруглардың 8 харга чедир кижизиткен хөй уруглардың не 15 чыл ажылдаан соонда 50 харлыында пенсияже үнүп болур турганна болгай. А ам 2 уруглуг не кижи 50 харлыында пенсияже үнүп болур апаргандыр. Ол ышкаш, нинти күш-ажылы стажы 20 чыл болза, бир эвес Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга 12 чылдан эвээш эвес ажылдаан азы ол районнарга деннээн черлерге 17 чылдан эвээш эвес ажылдаан таварылгада 50 харлыында пенсияже үнүп болур апарган-на болгай.

Оон ынай билип алза чогуур үүл —Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга деннээн чүве болганда, назы-хар талазы-биле чигелделер турбас, а чигелделерни чүгле ажылының стажын болгаш уруглардың санын барымдаалап тыпсыр.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Алевтина Сергеевна, силерниң буянынарны манап турарларның өмүнээзинден өөрүп четтиргениви-ни илередирин чөпшээреп көрүнер.

ООҢ ДУРЖУЛГАЗЫН ӨӨРЕНИР

Тываның 50 чылынга

Парлалга, партия шугумунга ажылдап чорааш, республиканың колхоз даргалары, совхозтар директорлары-биле чеже катап ужурашпадым дээр Оларның аразындан Бай-Тайга кожуунның «Мурнакчы» колхозунуң даргазы Хертек Кудурукпай, Бии-Хем, Улуг-Хем, Таңды кожууннарның «Өөк», «Найырал», «Тинилге» совхозтарының директору чораан Сергей Хвостов мээн сагыжымга артып калганнар. Оларның кайызы-даа ам бо хүннерде бистиң аравыста чок. Дүмен бойдустуң хоойлузун ёзугаар назы-хары улгаткаш, «кызыл-дустай» бергеннер. Тыва улустуң мыңдыг үлегер чугаазы бар: «Эки чүве элеп төнмес, читпес-даа».

Үстүнде адааным ийи удуртукчуның хөй чылдарда удуртып чорааны ажылагыйлары амгы рыноктуң чежемейниң-даа аар-бергези турза, мандып хөгжүп турар.

Бир-ле катап партияның область конференциязынга С. К. Тока бодунуң илеткелинге мыңдыг чижекти киргенин ам-даа утпаан мен. «Тывада орус-тыва ийи Кудурукпайлар бар. Бирээзи Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң директору орус Сергей Хвостов, а өскези Бай-Тайгада «Мурнакчы» колхозтуң даргазы тыва Хертек Кудурукпай. Боларның фамилиязы кудурук-даа болза, удуртканы ажыл-агыйлары мурнакчы көргүзүглерлиг. Ынчангаш хожудаңгай ажылагыйларның удуртукчулары бо орус-тыва Кудурукпайлардан үлегер-чижекти алыңар. Оларның кайызы-даа бистиң конференциявыстың делегаттары» —дээн. Ону дыңнаашы, конференцияның делегаттары адыш часкап, шимээрген турган-на болгай

Партия обкомунга инструкторлап турган үемде, хуваалда езугаар Бай-Тайга кожуунну харыылаар болгаш аңаа үргүлчү баар турдум. «Мурнакчы» колхозтуң даргазы Хертек Чүдекеевич Кудурукпай-биле доктаамал ужуражып, а харын-даа оон бажыңынга каш-даа катап хонган мен. Оон машинаызынга олуруп алгаш, колхозтуң малчыннарынга чеже катап барбаан дээр. Кижини бодунуң олудунга, мурнунга олуртуп алыр. Ойталаарга-даа хоржок. Ол улуг-даа, бичин-даа кижилерни бир дөмей хүндүлээр, чугаалажыр дээрзин эскерген мен. Чугаа кадында мени оглум депкеш: «Оглум даадым, даргам» — деп эде чугаалаарын каш-даа катап дыңнаан кижи мен.

Ынчангаш Хертек Чүдекеевич Кудурукпайның ажыл, амыдыралының дугайында номчукчуларга кысказы-биле таныштырар бодадым.

Он сес чыл дургузунда Шүйга колхоз даргалап келгеш, оон соонда партком секретарьлап, совхозтуң гидротехниги болуп ажылдааш, Хертек Чүдекеевич ол черге бодунуң балалбас изин арттырып каан. Шак ындыг ачызын Шүй суурнуң чону үнелеп көргеш, суурнуң бир кудумчузун оон ады-биле адаан.

Х. Кудурукпай — ёзулуг удуртукчу, организакчы кижи. Оон эрткен оруу солун. Арбан даргазы, сумунуң нам комитединиң секретары, кожууннуң сан-хөө килдизиниң инспектору, ол килдистиң даргазы, областың совет-партия школазының дыңнакчызы, колхозтуң партком секретары, райкүүском даргазының оралакчызы, райпо даргазы, колхоз даргазы...

Хөй-нинти ажыл-чорудулгазын алыр болза, ол үеде партия обкомунуң, райкомунуң кежигүнү, СЭКП Бай-Тайга райкомунуң бюро кежигүнү, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийи чыыш улаштыр депутады. Шаңналдарының эң-не бедии— Ленин ордени. Оон аңгыда ол улус өөредилгезиниң тергинни. Шак ол демдекти бистиң республикада совхоз директорларындан, колхоз даргаларындан каш-ла кижи алган болза алган боор.

Шүйнүң чонундан ам айтырар болзувусса, ол дарга кымның оглу-кызы кайы школада, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде өөренип турарындан эгелээш билир. Школага ада-ие хуралындан ол черле чыда калбас. Кижилерни, колхозчуларны бүгү талалыг билири коллективти удуртурунуң эң чугула негелдези деп ол ыяк билир болгаш үргүлчү колхозчуларның, чүгле оларның эвес, харын суурда интеллигенцияның, эң ылаңгыя башкыларның амыдыралы дээш үргүлчү сагыш салып чораан. Бо дугайында ол суурга башкылап ажылдап чораан Ф. А. Удумбара мынчаар сактып чугаалаар:

— Хертек Чүдекеевич бистерни, башкыларны аъш-чем-биле хандырар, одаар ыяжын үзүктелдирбес дээш шуут-ла ажы-төлү дег сагыш салыр. Башкыларга эттен, суттен, саржагдан, ногаа, картошкадан үргүлчү берип турунар — деп, ажыл-агый улузун эккелгеш, оларынга даалга берген олурар кижи...

Шүйнүң чонун ол удуртк